

Milorad Belančić

Heraklit iz Efesa

Heraklit

(monodrama i multitekst)

Prvi čin

I

Ispričaću vam priču o velikom Heraklitu, sinu Blisonovom, iz Efesa, najvećeg jonskog grada; ne – kako neki kažu – posle Mileta, već pre...

To sam, u stvari, *ja*.

Onaj *ja* koji će za druge – za vas, recimo, koji me slušate i, pri tom, čujete ili ne čujete – uvek biti samo *on*. Zato ću vam pričati o *njemu*. O "mračnom Heraklitu" – kako čuh, nedavno, da ga nazivaju na efeškim agorama. Tako ga, zacemento, oslovljavaju oni koji misle da nisu nimalo nastanjeni tminom. Neka im...

Samo, gde nema mraka tu nema ni svetlosti. Zato će on rado pristati da bude *mračan*. Računajući da njegova pojava i njegova reč donosi okružujuću svetlost svima koji oko za nju imaju.

Da li vi, prijatelji moji, imate oči za ovu svetlost, i za boje ove? Ili će vam prejaka svetlost, možda, spržiti očni vid? Idite što pre kući, savetujem vam.

Nemojte – posle – reći da vas niko opominjao nije.

Toliko o tome. A sada o najvažnijem, o glavi. Jer, ovde se o njoj radi: Heraklitovoj glavi... pa, Diva mi, i vašoj, svačijoj; o glavi i o glavnom, onom što je na pramcu, što pokazuje pravac... "Mračni" je, od početaka svojih, mislio na taj pravac, koji glavari svetom, brinući se da s njim bude u skladu. Tačno besedi Diodot kada kaže da bi se njegov spis mogao nazvati i: *Valjano kormilo za životni pravac*.

Samo, pri tom, morate znati, prijatelji moji, da je taj pravac, koji krmani svetom, opasan, najopasniji od svih pravaca. Pravac je taj, zaista vam kažem, *munja*. Jer, u Knjizi Prirode napisano je: *Svime krmani munja*. Možete li jahati na munji, a da vas ona ne sprži? Zaista, može li iko dostići sklad s munjom? Kao što ga je On dostigao? Evo dobrog razloga da vas još jednom opomenem: pazite se vatre Heraklitove i munja njegovih. Jer, k'o što prejaka svetlost može da vas ponese međ' zvezde, isto tako može da vas vrati u tamu bez dna.

Pa nemojte reći da vas opominjao nisam.

Klonite se, prijatelji moji, tog opasnog, preopasnog Heraklitovog spisa i nemojte ga –

poput tolikih drugih – lakoumno čitati. Ostaće većito nerazjašnjena tajna: otkuda toliko lažnih tumača, toliko krivih, pogrešnih, pa, ako hoćete, i zlonamernih čitanja ovog rukopisa. Al', ničemu drugom se, bar od Efešana, i nisam mogao nadati! Ljudska mnenja dečije su igračke... Tà, zato su deca, zacelo, i pametnija, jer se igraju s kamenčićima koji ne govore.

Ali dobro. Ovde je, sada, On – da ispravi što se ispraviti može. Pa ako zaista želite istinu o Heraklitu – imaćete je. Pa da pođemo od samog početka.

II

Iako rođen u Efesu, mladi Haraklit je, začudo, više cenio znanje od pene na torti... I već tu, izgleda, počinju njegove mnoge nevolje. Dok su se vršnjaci s peščanim likovima na plaži igrali, dotle se on, rađe, igrao s mislima i slikama, u samoći svojoj... Od detinjstva prvoga u svemu *izvrstan* je bio. Videvši to, otac, Blison mu reče: Nek ti za *uzor* budu dati razlozi, a ne moja ili bilo čija volja. A Heraklit tu zapovest sebi rado prigrlji, jer rano je uvideo da ne treba delati i govoriti k'o

oni što *dremaju*, niti k'o deca svojih roditelja, il' potomci svojih predaka – po navici i predanju – već da se treba držati naloga pameti same.

Jedna od prvih stvari koju je spoznao bila je ta da duša ima *meru* koja samu sebe može da poveća. Te je sve učinio da ona, bar u njegovom slučaju, bude još veća, a ne manja. Mada je znao i to: da granicu duše, kao i granicu sveta samog, niko neće naći, pa da i svim putevima prođe. Tako je dubok bezdan drugog u njoj.

Kao mlad tvrdio je Heraklit da još ništa ne zna, a kada je odrastao, govorio je da je sve naučio, al' da u tome, još uvek, premalo mudrosti ima. Jer, zaista, mnoga znanja ne vode mudrosti! A da je tako, dokaz je što ona Hesioda, Pitagoru, Ksenofana i Hakateja nisu nikakvoj pameti naučila. Pogledajte samo. Hekatej iz Mileta šezdeset devete olimpijade napisa spis čiji naziv je bio ni manje ni više nego: *Geografski opis celog sveta*. Zamislite to: *celog sveta*. Kao da beskraj može imati celinu dostupnu ljudima: svoj kraj i svoju granicu.

I najviđeniji među sadašnjim Helenima vide samo pusti privid i ljudstvu, umesto znanja, nude obična mnjenja, nagađanja, predrasude.

Eto zato je, umesto da se prepusti učenom neznanju, Heraklit vazda želeo da sve sam ispita i ono *najbolje* od samoga sebe nauči, a ne od lažnih proroka i demagoga. Te, prema tome, ni učenik ničiji nije mogao biti, iako se, okolo, pričalo da je slušao Ksenofana i Hipaza pitagorejca. No, to je isto tako daleko od istine kao što je Efes daleko od Sirakuze.

U laži su, prijatelji moji, kratke trepavice. Jednog dana će Dike, boginja Pravde, zacelo, osuditi sve te kovače laži i njihove lažne svedoke! A međ' njima, na prvom mestu Pitagoru, onog što prebraja duhove i čija reč se, zatim, prima bez ikakvog pitanja ili odgovora. Sledbenicima njegovim najvažniji dokaz za bilo šta sastoji se iz reči: "Tako je učitelj rekao". Al', Pitagorino učenje samo je jedna presna laž! Da, upravo onog Pitagore koji je bio u stanju da izbroji sve *selidbe* duše svoje, još od vremena trojanskog rata! Zaista vam kažem: za veće poštivanje i ljubav su neuka dečica il' prostodušne budale, nego učeni polupametnjakovići.

Većina zna samo po plićacima da gazi.

Ljudi lutaju životom kao mesečari. Gluvi i nemi za razlog s kojim se sudaraju.

Polusvet taj *ne shvata* ništa od stvari sa kojima se svakodnevno *susreće*, niti ih razumeva kad stekne predstavu o njima, nego to sebi, samo, zbog nečega uobražava.

III

Jednog dana, sretoše mladog Heraklita Simija, Teodor i Epiharm te ga upitaše da li bi hteo da se druži s njima.

Nemam vremena, odgovori on. Upravo se družim sa jednim mnogo pametnijim od vas.

A ko je to, povikaše u glas ova trojica.

Ovaj ovde, reče Heraklit, i pokaza im knjigu Talesa iz Mileta, koju je držao u ruci.

A zašto bi, zaboga, on bio pametniji od nas? – upita Teodor – Zar nismo svi mi, ipak, podjednake pameti?

Istina je samo to, reče Heraklit, da je pamet pristupačna svima; ali ne koriste je svi podjednako. Tales je, po meri sopstvene pameti, prvi zvezde proučio i pomračenje sunca predvideo. Šta *vi* uradiste?

E boga mi, ja mislim da svi mi baš podjednako pameti imamo: svako je ima koliko mu treba, reče Teodor. U tom pogledu, svi smo isti, zaključí on, ponosan zbog svoje goleme oštroumnosti.

Lepo govoriš, dobri moj Teodore. Samo, reci mi i ovo: da li ima u Efesu nekoga kome si ti rekao: "Glupane jedan"?

Pa... ima, reče Teodor oklevajući.

E ako su svi podjednake pameti – kako tvrdiš – nemaš li je i ti, onda, tačno onoliko koliko je ima i taj glupan?

I tako, eto, Teodor posta samo još jedan koji se, ne na Heraklita, nego na *Istinu* naljutio.

Al' što se ljudi na istinu ljute? Pa ona je ono što *jeste*. Istina ima nas, a ne mi nju. Iako je večna, Simija, Teodor i njima slični ostaju nesposobni da je shvate – i pre no što za nju čuju, a, Diva mi, i kad je jednom čuju. Tu nešto duboko nije u redu. Otkuda uopšte takvi ljudi?

Naravno, ne vredi se previše uzbuđivati. Naše im suze neće pomoći. Jer, iako je istina *jedna i sveopšta*, svako će i dalje da živi kao da ima *svoju posebnu* pamet. Pa će, još, i da se ljuti. Ko god mu istinu kaže – vređa ga.

I zbog te ljutnje mnogi se, kao Teodor, utrkuju u vrisci protiv Heraklita. Ali, to je oduvek bilo tako: psi laju na one koje ne poznaju. Te pričaju po agorama efeškim: "Mračni" je gord kao malo ko i s prezirom posmatra sve oko sebe. Ali, verujte, prijatelji moji, nisu stvari kakve na mah izgledaju. Jer, zna Heraklit biti vrlo ljubazan i predusretljiv sa svakim ko sebe *udostoji* takve pažnje.

Već ove rane, mladičke nevolje Heraklitove s Efešanima nagnaše ovoga da brzo spozna: vek ljudski i nije drugo do dete koje se igra, kamičaka na tabli, tamo-amo ih ređajući: dečije carsto!

Čovek je u očima *božanstva* detinjast, isto onako kao *dete* u očima *čoveka*. Al' bogovi, zacelo, retko greše, dok, s ljudima, *ni izbliza* nije takav slučaj. Ta odrasli Efešani nemaju više političke pameti od neodraslog deteta što kockice nasumice baca. Kakva vremena! Oni su isto tako malo svesni onoga što čine dok su budni, koliko se ne sećaju onoga što čine dok spavaju. Al', *iako spavaju*, Efešani su – eto, čak i oni – radnici i saradnici u događajima sveta. Teško gradu kojim velika deca upravljaju! A Efes, bar, nije daleko od toga. Čitavo pitanje je u ovome: može li stado, krdo, gomila od sebe da sačuva one ispred, one najbolje? A da je, u tom pogledu, bilo dovoljnih

razloga za Heraklitovu sumnju, i to sumnju baš u Efešane, videćete, prijatelji moji, iz nekih kasnijih delova ove moje, neki put i nevesele, priče.

IV

Pravo znanje je, vazda, *pitanje* bez odgovora. Bez gotove, od bogova il' ljudi unapred date pameti. Kad siđe na ulicu il' trg efeški, znanje tu biva okruženo mnoštvom odgovora što samo vaze za svojim pitanjima... Svi znaju sve i ništa ne znaju! Nije li, onda, bolje ostati kod kuće, u mislionicu svojoj, u svojoj samotnoj upitanosti? Eto zašto je on *upitao samoga sebe*. Ta odluka se nikada neće lako doneti.

Kao i mitski junak Heraklo, i Heraklit je, u jednom trenutku, na raskršću života svoga bio. I odabrao je put teži...

Ta šta je čovek, ako
na san i jelo troši vreme sve,
i ako mu je to sva blagodet?
Ništa do stoka. Ono što nas sazda
sa toliko silnim umom da smo kadri

i za sobom i pred sobom da zremo
nije zacelo nama tu sposobnost
i ovaj Bogu slični um dalo
da nekorisno buđaju u nama.
Sad, da l' je to živinska zaboravnost
il' kukavička predostrožnost koja
u dlaku tačno ishod promišlja -
a to promišljanje, raščetvoreno,
razbora ima samo četvrtinu,
a kukavištva tri četvrti cele -
tek ne pojmem zbog čega živim da bih
pričao: "To učiniti mi valja",
kad razlog, volju, snagu, sredstva imam
da to i učinim. Opominju me
primeri kao zemlja ogromni:
svedoče o tom vojske ovolike
i opremljene tako,
čiji duh se, častoljubljem božanskim
ponesen, ruga ishodu neznancu,
izlažuć sve što nije pouzdano
i što je smrtno drskom naletu
kobi i smrti i opasnosti;
a sve za ljusku jednog jajeta.
Istinska veličina nije da se
ne nasrće bez krupnog povoda,
već da na krilu duha velikoga
rad slamčice se kavga zametne
kad je čast u pitanju. A ja?
Kako je sa mnom?

V

Vrlo rano je on veliku dramu sveta spoznao: Sve isto je i nije isto: svetlo Zevsu, a mrak Hadu, al' propast uzajamna: većemu od manjeg i manjemu od većeg, te izrasta veliko iz malog, i malo iz velikog, žensko iz muškog i muško iz ženskog.

Jedno te isto su u nama: živo i mrtvo, budno i spavajuće, mlado i staro. Jer ovo drugo, *promenivši se*, postaje ono prvo, i obratno, ono prvo, *promenivši se*, – ovo drugo.

Ono *nesložno* – luta, a složno, zacelo već, – zna zbog čega postoji!

Pa ipak, nikada Heraklit nije došao u iskušenje da zasnuje bračnu slogu. Kažu da je Talesa iz Mileta, sina Hemsamijinog, saletala majka, Kleobulina, da se jednom već, konačno, oženi. A on je sve vreme govorio: "Još sam mlad za to"... dok jednog dana nije rekao: "Sad sam suviše star". I, zacelo, morao je biti u pravu. Muž je ženi slučaj, a muškost je nužda. Bez ovog drugog ne bi bilo ni – prvoga. Zato su muško i žensko, a ne muž i žena, jedno.

Upita, jednom, lepa Hiparhija Heraklita: Zašto je tako da ko god se začne, začne se u spoju muškoga i ženskog?

Na to ovaj reče: Kada se dvoje slučajno nađu, postigavši sklad, tad vatra pokreće vlagu, a pokrenuto se rasplamsava i daje sebi hranu od one zračne struje koja iz žene izlazi. Al' isprva je svuda jednako, dok je još slabo, nežno, a od kretanja i vatre suši se, te postaje čvrsto i tvrdo.

I kad bi tvrdo, i svuda naokolo, a vatra unutra zatvorena, ne mogavši da pribavlja sebi sve novu hranu, više ga zračne struje ne mogu nagnati da opnu omotača potiskuje čvrstinom nagore: tad biva istrošena iznutra prisutna vlaga.

A u sabranom, draga moja Hiparhija, ono što je po prirodi suvo ne troši se vatrom k'o hrana, nego to iskušenje nadvladava i zgušnjava se pošto je vlaga izostala, te ima samo naziv kosti i žile.

Vatra koja je, pak, zatvorena u dubokoj unutrašnjosti najjača je, te će sebi stvoriti najveći prolaz. Najveća je, naime, vlaga onde gde je šupljina trbušna. No, ono što bejaše od vatre najvlažnije, na ovim mestima, naziva se šupljim žilama, koje vode jedne k drugima i unutra i napolje, a prema sredini toga skupljeni ostatak vode postaje krut, i to se naziva mesom.

Rečju jednom, vatra je sama sebi, u telu, sve uredila na način da od mesa meso začne. Jer, najveću šupljinu dala je suvoj i vlažnoj vodi kao skladište za novi život i uzela je, od svega, snagu mora, hraniteljicu korisnih životinja, a propast škodljivima.

Zar onda, Heraklitate, lepota ima boljeg prijatelja od porođajnih muka? – upita Hiparhija.

Mnogi kad na svet dođu, gledaju samo da žive, i tako ispune svoj smrtni udes; i decu za sobom ostavljaju ne bi li imalo koga da i dalje umire!

Al' u čemu je razlog našeg postojanja, ako ne u potomstvu našem? – upita Hiparhija.

A u čemu je razlog potomstva našega ako ne u potomstvu njegovom? Verujem, rađe, Hiparhija moja, da razlog naš nije ni u pretcima ni u potomcima, nego baš u nama samima.

A dal' lepota ima boljeg društva od poštenja? – upita Hiparhija.

Pa naravno, naravno, lepa moja. Jer, pre će moć lepote preobraziti biće poštenja u podvodačicu, no što će snaga poštenja preobraziti lepotu u nešto sebi slično: nekad je to bio paradoks, ali sad je dobilo proveru vremena.

Nekad sam mogao da te volim, lepoto moja... Noć bez dana ne može.

Ta i ja sam Efešanin! – nastavi Heraklit. Kada Efešani ne bi Dionisu u čast pravili versku procesiju i pevali himnu sramnom falusu u čast, to bi tek, po njima, bilo najbesramnije!

Mnogi Efešani, mila moja Hiparhija, mahnitaju i orgijaju samo u čast Dionisa, a malo njih zna da su Dionis, to božanstvo plodnosti i života i Had, to božanstvo smrti, jedan te isti bog. Ta, sve što se rađa to i mre. Zar ne? A u Dionisovom kultu ne slavi se samo bujanje prirode, već i strepnja pred mračnim uništenjem i utvarnim postojanjem u Hadu. Eto iz kojih je razloga Dionis morao da postane i pokrovitelj tragedije i, uopšte, pozorišnih svečanosti.

VI

Jednog dana pesnik Hipenakt nagovaraše Heraklita da pođu u Efes, na dvor tiranina Melankoma. Ta ovaj ga je toliko puta pozivao, a on nikako da se odazove.

A zašto bih išao kod Melankona, kad to *dobrobiti* našeg javnog života doprinelo ni za jotu ne bi? Čini se, u ovoj stvari, dobrim namerama beskonačno izmiču dobri razlozi.

Na to reče Heraklitu mudri Hermodor, koji je bio prisutan ovom razgovoru:

Ko zna da li je baš uzalud otići kod Melankona, jer priča se da je čvrstina njegovog stiska u poslednje vreme prilično popustila, te bi, možda, neki uman zakon mogao da mu se iskamči!

Šta, tiranin bez žara: zar i to čudo postoji? – upita Heraklit. – Hajd' da vidimo.

Melankonu je, zacelo, bilo milo kad je video da mu Heraklit u posetu dolazi, te izrazi svoje poštovanje ne samo za veliku mudrost koja ovoga kraljevsko poreklo. Hermodor sa istoričarskom tačnošću prihvati ovu priču: zaista, Heraklitova loza vuče korene od atinskog kralja Kodra, čiji sin, Androkle, bi osnivač Efesa. Time je začet, kako stari pričaju, jonski kraljevski dvor. Zadugo su potomci ove loze nazivani kraljevima, te su imali brojne počasti: počasno mesto za vreme javnih predstava i takmičenja, skarletno ruho kao znamenje visokog roda, palicu mesto žezla i pravo

da služe kao vrhovni sveštenici u obredima eleusinske Demetre, u Efesu, naravno. Ali, za ovo prvenstvo i ove počasti Heraklit nije mario, te je, nasledno starešinstvo u Hramu, prepustio mlađem bratu, Hepitu.

To znam i sam, reče Melankon, pa se utoliko više divim ovoj plemenitoj duši koja je smogla snage da se odrekne tolikih dragocenosti...

Na to reče Heraklit: Da, dični Melankone, da se jednih odrekne, al' samo zato da bi druge dragocenosti stekla. Za mene – ako je o meni ovde reč – to, pravo govreći, i ne beše neko krupno odricanje! Ta, nije li opsena i umišljenost nekog prvenstva samo prepreka uspravnom hodu napred?

Kako to? – upita Melankon.

Pa tako što velike počasti mogu da porobe ne samo ljude nego i bogove. Vladari tim iskušenjima, možda, ponajteže odolevaju. Ni jedan moćnik nema baš mnogo razloga da veruje u poštenje i ljubav onih koji mu, na rečima, poštu odaju. Jer, zna on dobro: koji god mu se stavi na raspolaganje, čini to iz koristi ili straha, te samo hini svoju ljubaznost i odanost. Dok, u stvari, niko ne snuje više zavera baš od onih koji se pretvaraju da najrevnosnije služe. Eto, zašto tiranin,

vremenom, mora da odbaci i menja svoje "najrevnosnije" sluge, baš k'o što čini to s obućom ili odećom. Svet ovaj je tiran tiraninu, a kamoli duši plemenitoj.

Mudro zboriš Heraklitate – reče Melankon – ta ja najbolje znam kako su bolni ti gubitci koje tiranin mora da snosi da bi zadržao svoje prednosti i svoja prvenstva. Samo, i ova ničim ograničena moć koju, zauzvrat, posedujem omogućuje mi – kako ja to shvatam – da pravim velike nacрте i da ih ostvarujem na dobrobit svih. Bez posedovanja te ničim ograničene moći ništa od toga ne bi bilo moguće!

Da, plemeniti Melankone, pravo govoriš, uzvрати Heraklit. Samo, *ničim ograničeni* vladar vlada nad *mnogima*, a on je *jedan*. Zato je njemu potrebna pomoć da bi uspeo. Ali, ako mu ko pomogne, tada on zavisi od ovoga, pa njegova vlast i *nije neograničena*. Eto, onda, još jednog razloga zašto će on – po nalogima same moći – sve koji mu pomažu, pre ili kasnije, uništiti, a time, konačno, i samoga sebe, kad primeti da je i sam (svojim razumom ili čime drugim) samome sebi pomagao.

Ograničeno i neograničeno, vezano i nevezano su jedno, Melankone. Jer, kada se hoće prvo i samo prvo, dobiće se drugo, i obratno.

Tiranin može da bude kako gladan tako i sit sile. Ali, glad i sitost nisu *misli glave*, već *stomaka*, pa im, u životu političkom – onome koji je dostojan pravednih razloga – mesta naprosto nema. Vladar je vazda oruđe, a ne svrha vlasti. Zato vlast za sebe traži dobre zakone, kako se za nju i preko nje ne bi jedan i svi – mislima stomaka tukli, već da bi svako dobio što mu pripada i po meri pravičnosti. Pa ako je sve to tako, a, Zevsu mi, rekao bih da jeste, onda je najbolja vlast koja je ograničena zakonima, svedena na nalog razloga. A narod, tada, treba samo da štiti zakone kao što štiti gradske zidine. Jer, onaj zakon koji je pravedniji od svih čini to da niko nikome tiranin ne može postati!

Ali, kako će se znati koji je zakon pravedan? – upita Melankon.

Pa, kao što valjana država svoje razloge traži u zakonu, tako i oni koji nju nastanjuju, ako već žele da umno govore i delaju, treba svoj dom da traže u onome što je opšte za sve. Jer, svim zakonima ljudskim hranu daje jedan, kosmički: taj koji, svojom moći, doseže daleko, imajući mudrosti dovoljno za sve, i još toliko da preostaje.

VII

Na to reče Melankon: čuo sam, Heraklitate, za tvoj rukopis čije delove si samo, u retkim prilikama, hteo da izlažeš, i to onima koji su srećnici bili, a taj spis, ako se ne varam, upravo o ovoj kosmičkoj mudrosti govori. Ne bi li nam mogao, sada, bar deo te mudrosti preneti, da i mi doznamo šta nam je slediti?

I ne samo deo, reče Hipenakt, nego baš celinu.

Mogu samo delove, uzvratil Heraklit, jer celine još nema, a ne znam ni da li će je ikad biti. Uostalom, zar celina i deo nisu jedno? O tome upravo govorim u svom spisu: U svemu suprotnom mudro je spoj sagledati i sa njime se usaglasiti...

I tako, već, Heraklit započne delove svog spisa da izlaže.

Kod Melankona ostaše, na njegovo insistiranje, celo veče i noć, do zore, pa i dalje, sve dok velika zvezda nije dobro zapekla, pošavši nizbrdo na počinak.

Pa kad je Heraklit uspeo, probranim razlozima, da nagovori silnika Melankoma da se odrekne sile, odoše oni, konačno, u Artemidin hram, da prinesu nenadanu žrtvu Zevsu Spasitelju.

Videvši, tamo, Helene kako se u zanosu odaju bogovima Heraklit reče: Mole se statuama koje ne čuju, kao da ih one, ipak, mogu čuti... i koje ništa ne daju, kao da im mogu što god dati...

Uzalud hoće žrtvenom krvlju da se očiste – kad se, već, jednom krvlju okaljaju. Krvlju se krv ne čisti, jer to je kao kad bi u blato neko ugazio nastojeći da se blatom ispere. Ludim bi ga smatrao svako ko ga spazi da tako čini. Al' sebe ludim, kad žrtvu prinosi, ne smatra. Pa se božijim statuama moli, lišen znanja o pravoj prirodi bogova i heroja, baš k'o da kućnim zidovima govori. Odlučio sam, dobri moj Hermodere, da više ne prinosim nikakvu žrtvu bogovima, sem, možda još, samo, samoga sebe.

Nije prošlo mnogo dana od tada, a Heraklit vide pobunu maloazijskih Grka protiv persijske tiranije. I vide kako se prvo Milet podiže i kako pobuna ova bi tragično završena. Jer, Persijanci razoriše grad, da bi, pri tom, Milećane pobili il' prodali u ropstvo.

Svet je ovaj paklena nesloga:
u nj ratuju duše sa telima,
more s bregovima,
zime i topline,
vetri s vetrovima,
u nj ratuju dani sa noćima...
niko srećan, niko zadovoljan,
niko miran i niko spokojan.
Sve priroda snabdeva oružjem
protiv nužde, protiv nedovoljstva
nova nužda rađa nove sile...

Zato, valja znati da je *rat opšti*, i da je *pravda – zavada*, da sve biva na osnovu razdora, i da tako *treba* da bude.

Al', na šta su spali naši ratovi! Svi narodi i ljudi vode *svoj* rat – mali il' veliki, glupi ili bedni – umesto da misli na onaj sveopšti.

Drugi čin

VIII

Kao po tragu samog Usuda, dotrča Hipenakt Heraklitu, s veoma lošim vestima.

Jao, dobri moj Heraklite! Evo šta Efešani uradiše: na saboru svom odluče da Hermodora, zbog zasluga i odlika koje oni nikako nemaju, najure iz Efese s rečima: "Među nama neka niko ne bude najvaljaniji, a ako, kogod, to jeste nek bude – drugde i među drugima!" Uplašiše se oni, iz jada i gluposti svoje, da bi Hermodor mogao da se kao novi tiranin nametne...

Pa najboljega među sobom najuriše, dovrši Heraklit.

Ima nešto trulo u čitavom svetu, a kamol' u gradu Efesu.

Efešani bi, zaista, najbolje učinili kada bi se, svi odreda, koliko god ih je odraslih, obesili, i

grad pepustili nedoraslima. Ti koji su Hermodora, najvaljanijeg među njima, iz grada izbacili. Ne presahlo vam, Efešani, bogatstvo – kako bi na svet lakše izašlo vaše nevaljalstvo! Za vas je uvek najgore bilo ako vam se ostvari sve što ste poželeli! Svinje se kupaju u blatu, živina u prašini ili pepelu, a Efešani u glupostima svojim.

Zar i volju *jednog* slušati nije zakon, samo ako je on najumniji? A Hermodor je to, zacemento, bio. Jedan je vredan koliko i deset hiljada, ali kad je najbolji.

Ali šta vredi kad Efešani vladavinu demosa shvataju onako kako je i Prokrust shvatao, po meri krevetca svojega!

Samo, sve što gamiže – udarac bičem izgoni na pašu. Platiće oni već skupo svoju gmizavu prirodu!

Ta, znaš i sam Heraklito, reče Hipenakt, da je, po starom verovanju, bog Sunca pomoćnik boginje Pravde, Dike. On na svom nebeskom putu posećuje sve narode i gradove, te vidi i zna sve, pa ga zato i zovu *Helios panoptes*, svevideće sunce. Ali, ko se, onda, o pravdi stara noću? Ko nad njom bdi kad nema sunca? Hoće li nevaljalci, koji vrlo Hermodoru naneše tešku nepravdu, uspeti, u nekom mraku, pravdi da izmaknu?

Ne brini ništa, dobri Hipenakte. Nije Helios taj što otkriva i kažnjava zločince, već živi Oganj što nikad ne zalazi, jer nikada ni ne izlazi, pošto je uvek tu. Od njega, Diva mi, ni Efešani neće uteći... Pre il' kasnije, sve će njih Munja suditi i osuditi, samo kad se jednom sa njom suoče! A to može biti dosta brzo. Jer, evo Persijanaca: samo što nisu zakucali na kapije Efesa.

Kad osta sam, bi mu mučno da mučnije ne mož' biti. Te ovako sebi govoraše:

Kako biti *i* ne biti? – to je pitanje sad.
Dal' je većma dostojno u duši
pračke i strele sudbe nasilničke
trpeti, ili dići oružje
protiv môra muka, pa se njima
suprotstaviti i okončati ih?
Umreti: samo usnuti; i reći,
usnuvši, da je jadu srca kraj,
i konac da je onim tisućama
udara što su prirodni, jer meso
nasleđuje ih – to bi bio doseg
vredan da čovek srcem skrušenim
čezne za njim. Umreti, usnuti;
usnuti: možda sanjati; eh, tu je
nevolja cela; jer, za sna u smrti,
kakvi nam snovi mogu dolaziti,

kad smo već s ovog smrtnog kalema
sasukali se, – mi tu nemimo.
Ovo i jeste uzrok što u bede
toliko traje vek; jer ko bi to
trpeo bič i podsmeh vremena,
i ko nepravde tlačiteljeve,
ko nadmenoga uvrede, ko patnje
zbog potcenjene ljubavi, ko sva
bezakonja, ko vlasti bezobzirnost,
ko ćuške što ih krotka zasluga
od nevrednoga trpi, kad svak može
spokojstvo sebi da obezbedi
i golom kamom? ko bi teglio
tovare i pod tegobnim životom
stenjao, lio znoj, kad ne bi strah
od nečeg posle smrti, kad ne bi
ta nepoznata zemlja, s čijih međa
ni jedan putnik ne vrati se još,
volju u nas zbunjivala, te mi
radije podnosimo zla
koja su tu već, no što hrlimo
onima drugim koja ne znamo?
Pa svest ovako stvara kukavice
od sviju nas; i tako boja, koja
od prirode je data rešenosti,
blještav stekne vid kad se prevuče
bledilom misli, te jezgroviti
i važni poduhvati baš zbog ovog
u stranu skrenu tok, pa naziv dela

izgube.

Konačno, Heraklit se u Artemidin hram povuče, da bi tamo s decom bacao kockice. A kad se Efešani okupiše oko njih, posmatrajući igru, on im reče: Šta se čudite, nevaljalci? Zar nije mudrije raditi ovo nego učestvovati u javnom životu Efesa?!

Jedino u mudrost Bianta, sina Teutamova, još nisam posumnjao, jer je rekao da većina ljudi ne vredi ni tri pare! A kakav narod, takvu i vlast zaslužuje.

IX

Ubrzo saleteše Persijanci Efes, s namerom da ga razore kao što su to već učinili s Miletom. Efešani su, pri tom, i dalje živeli neobuzdano i raskošno. Hrane je bilo svakim danom sve manje. Očigledno, na pomolu je bila velika glad. Mudrost ljudska, zacelo, kraja nema, al' glupost još manje.

Efešani su izgubili osećaj života, te brinući samo za račun uzimanja i davanja, zaboraviše na ono *jedno* koje im je jednom samo dato i, time već, zauvek oduzeto.

Najbolji biraju sebi to jedno umesto svega drugog: večno nebo 'mesto senki prolaznosti. A svetina gleda kako da se nasiti k'o stoka. A kad bi se sreća zaista sastojala u telesnim uživanjima, nazvali bismo srećnim i volove kad nađu grahorice da se nažderu.

Ako je pravda preobilje iz koga se rađa razdor/zavada, onda je ona ujedno – tragična. A Efešani od tragičkog imaju još samo tragične gluposti u glavama svojim.

Konačno, uvidevši ozbiljnost situacije, Efešani se okupiše na većanje. Pozvali su i Heraklita, a on se odazvao. Samo, pri tom, ništa nije govorio, već samo slušao pometene i zbunjene Efešane, koji su se bojali najstrašnije sudbine, nalazeći, pri tom, utehu u obilnom jelu i piću. Svi su čekali da on, najzad, progovori. Ali, Heraklit je, i dalje ćuteći, uzeo, samo, ječmeno brašno, sasuo u kacu, pomešao s vodom i tu kašu lagano pojeo. Kad je završio – otišao je kući! Efešani su poruku, ipak, razumeli, pa, brzo, promeniše način života. A kad su Persijanci dočuli da su se oni uzdržanom životu naučili, te da se,

sada, hrane po Heraklitovom nalogu, oni izgubiše strpljenje i ubrzo se udaljiše od grada. Tako im je kaša Heraklitova presudila.

Taj događaj je "Mračnome" doneo veliku slavu i cenu u Efesu, te mu na tome mnogi pozavideše, al' on se osećao kao neko kome bi najbolje bilo da sedne na prvu lađu koja izlazi iz luke, i da otplovi što dalje...

Od mene se – tako je govorio Heraklit – odbija sva moja veselost, zapustio sam uobičajene naloge duha i tela; i, doista, toliko me tišti u duši da mi se ova divna tvorevina, zemlja, čini kao kakva pusta litica; ovaj nadasve blistav baldahin, vazduh, vidite li, pa ovaj predivno nad nama nadnesen nebeski svod, taj veličanstveni krov izvezen zlatnim ognjevima, sve mi to, ah! ne izgleda ništa drugo do trula i kužna gomila isparenja. Kakvo li je samo remek-delo čovek! Kako plemenit umom! Kako neograničenih sposobnosti! Koliko izraza u njegovom obliku i njegovim pokretima, i kakvo on divljenje izaziva! koliko je sličan bogovima! krasota na ovome svetu! Uzor svemu što živi! A ipak, šta je za mene prašina ova nad prašinama? Čovek mi ne gali dušu; ne, a ni žena ne...

Jer, kakvo li je samo nečuveno zlodelo čovek! Kako podao umom, neograničen

bešćašćem i glupostima! kako izobličen i pun mana, omaški i tašte uzaludnosti. Sumrak sveta, uzor svega besmisla. Pa ipak, šta bi okružujuća prašina bila bez njegovog prisustva?

I najlepší majmun ružan je u poređenju s ljudskom lepotom, baš kao što je neznatna lepota i mudrost čovekova u poređenju s onom božanskom.

Idem, sada, nazad u samoću svoju.

Uto se pojavi Hipenakt te reče Heraklitu: Efešani se međ' sobom posvadaše. Mnogi samovoljni i oholi nađoše sebi slične, te sa njima zapodenuše svađu. A ubrzo im sve to dojadi, pa me, eto, poslaše kod tebe da te zamolim, u njihovo ime, da im napišeš novi zakon s kojim bi, konačno, svađe iščezle iz našeg javnog života.

Ne moram predugo da se dvoumim oko odgovora, dragi moj Hipenakte. Reci im ovako: Heraklit Efešanima zakon nikakav neće pisati, jer oni se ovoga nikada nisu ni pridržavali, baš kao što se, u svom pijanstvu, ni za plot nisu hvatali. Zakoni, bar po Efešanima, važe uvek za druge, a ne za one koji vladaju: eto to je njihov zakon nad zakonima, pa sve dok njega ne promene, ja im drugoga pisati nit' hoću nit' mogu.

Kad je ostao sam, Heraklit je ovako sebi govorio:

Mogao bih sebe da optužim za takve stvari da bi bolje bilo da me majka nije rodila. Veoma sam ohol, osvetoljubiv i častoljubiv; sa više *prestupa* koji čekaju samo na moj mig, no što je misli u meni da ih njima zaodenem, mašte da ih uobličim il' vremena da ih izvršim. Što da se ovakvi k'o ja šunjaju između neba i zemlje? Nismo li svi mi ovejane hulje, baš svi?!

Al' da nema hulja ni *Pravednosti* ne bi bilo. Ni njenih pomoćnica: *Erinija*. A ja sam samo najpravedniji među ovim huljama. Heraklit *jedini* – od kako mu prijatelja prognaše: svinje što više vole da se u blatu kupaju, nego u čistoj vodi. Pa dal' je to samo neskromnost moja? Tačno. Dabome! Neskromnost! Al', šta bi skromnost drugo bila nego licemerna poniznost kojom neko prosijači oprostaj za odlike i zasluge, od onih koji to nikako nemaju?! Da, oholi i neskromni Heraklit; ali ne pred velikim ognjem, pred ovom gorom i ovom planinom...

X

Ubrzo se po Efesu raščulo da je Heraklit dobio pismo od Darija, cara persijskog, te dotrča Hipenakt kod njega i upita ga: da li je to istina? Da istina je, ako misliš na Darijevo pismo. Evo, pročitaj ga.

"Kralj Darije, sin Histaspov, pozdravlja Heraklita, mudrog čoveka iz Efesa, koji je spasao svoj grad snagom pameti svoje.

Čuh, sa mnogih strana, o mudrosti Tvojoj, teško razumljivoj, kojoj tumačenja nedostaju, mada, ako se ona od prve protumači, izgleda, onda, kao da je to mudrost koja promišlja čitav svet i sve važno u njemu, što se ispoljava u kretanju najbožanstvenijem. Ali, čini se da i najbolji poznavaoци nauke ne mogu doneti sud u čemu su ispravna tvoja shvatanja. I zato ja, kralj Darije, Hispastov sin, želim da čujem Tvoja objašnjenja i da, tako, učestvujem u najvišem duhu helenskom. Dođi, zato, što brže možeš i poseti me na dvoru mom. Jer Heleni, po čudnoj navici, nisu skloni da ističu svoje mudre ljude; štaviše, zanemaruju njihove naloge i uputstva; a

na mom dvoru Ti je svaka počast osigurana: lep i dostojan razgovor, te život u skladu s Tvojim počelima."

Pa šta nameravaš da mu odgovoriš? – upita znatiželjno Hipenakt.

Šta bi ti voleo? – uzvratil Heraklit.

Milo mi je, reče Hipenakt, kad vidim da izvrsnost tvoja pohvale dobija onakve kakve je oduvek i zasluživala, ali biće mi žao ako prijatelja izgubim...

Prijatelja nećeš izgubiti, Hipenakte, bio ja ovde ili tamo. Ali, neću da te držim previše u neizvesnosti. Napisao sam već Dariju odgovor. Eno ga tamo, pa ga pogledaj.

"Heraklit Efešanin pozdravlja Darija, sina Histaspova.

Svi oni koji na zemlji žive daleko su bliži istini no što sam ja ikad bio. Sa njom su oni u svakodnevnom dogovoru, sad ovako, a sad onako, ali uvek prisno, kao reka s vodama svojim. Pa ipak, istina njihova mogućna je samo na krilima velike umišljenosti i taštine. A ja koji zazirem od častoljublja, što samo zavist rađa, odavno reših da

u istu reku ne ulazim dva puta, te da, umesto istine, samo ljubav prema njoj prigrlim. A ta ljubav je onda po meri mog različitog, drugačijeg i nadasve usamljeničkog života. Eto zašto se ne mogu odazvati Vašem pozivu koji mi je već i sam preveliku čast učinio".

Videvši odgovor Heraklitov, Hipenakt se prvo razveseli kao malo dete, a posle malo zamisli, pa reče: pesnici i retori jedva čekaju da im kogod kakvu počast podari, a ljubitelj mudrosti od toga samo zazire.

Da li si primetio, Hipenakte, kako pauk, sedeći na sredini svoje mreže, čim mu muva raskine koju nit, odmah to oseti, pa brzo trči tamo, kao da mu je žao što je nit presečena? Zar nije isto i sa dušom čovečijom, ako je neki deo tela povređen, brzo kreće ona u tom pravcu, jer ne može podneti povredu tela, za kojega je čvrstom srazmerom vezana?! Moja muka i moj bol su ovde, u ovom gradu, Efesu. Od njih duša neće lako uteći, ma kolikim koracima trčala...

XI

Onog pustog dana, kada je, navršivši četrdeset petu godinu od svog rođenja, razmišljao kako da sebi ugodi, Heraklitu pristigoše sjajni darovi kojima se nadati nije mogao! Naime, u luku efešku uplovi egipatski brod sa koga javljahu o velikoj bitci kod Maratona, u kojoj su, pod vođstvom sjajnog Miltijada, Grci do nogu potukli Persijance.

Rat je otac svih i kralj svih. On jedne izbaci na videlo kao bogove, a druge kao ljude; jedne učini robovima, a druge slobodnima.

Moram da završim započeto, reče Heraklit: Kakve god pobude bile iz kojih se rađao moj spis, morala su to biti pitanja najvišeg podsticaja, pa uz to, još, i – duboko herojska. O tome svedoči vreme u kome je on nastajao i uprkos kome će nastati: uzbudljivo vreme helensko-persijskih ratova...

Ubrzo, potom, otrča Heraklit u luku da svojim ušima čuje izvanrednu vest... No, tamo se zapričao sa Egipćanima koji imahu neobičnu naviku da oplakuju ne samo ljude nego i bogove.

Ako bogovi postoje, zašto ih oplakujete? – upita Heraklit – a ako ih oplakujete, nemojte ih više smatrati bogovima. Ta ni mrtve kod Maratona ne treba oplakivati. Jer, i oni su

polubogovi. S većom smrću veća se nagrada dobija. *Besmrtni su smrtni, a smrtni – besmrtni*; jer ovi drugi žive smrću ovih prvih, a umrli su njihovim životom. Zar pale na bojištu ne slave i bogovi i ljudi – kultom junaka i besmrtnim pominjanjem u poemama?

Ubrzo, Heraklit odluči da dovrši svoj spis o kosmosu, te, u tu svrhu, napusti zavičaj svoj, i more svoga zavičaja, da bi se, konačno, obreo u planini. Penjući se uz planinu, Heraklit sreće starca i upita ga: koja nevolja te je poslala ovamo, dobri starče? A starac mu ovako odgovori: ne volim ljude, volim Stvoritelja. Ali vidim da i ti, veliki čoveče, imaš neizmirene račune s ljudima?

Na to Heraklit reče: Ljudi nisu da se vole, već da se s njima živi. Ja krenuh da se udaljavam od njih, ne bi li im se većma primakao! A šta sveti čovek radi u šumi?

A ovaj odgovori: Sastavljam pesme i pevam ih, pa dok pesme sastavljam smejem se, plačem i mrmljam: tako proslavljam Stvoritelja.

Kad Heraklit sasluša te reči, on pozdravi starinu rečima: "Šta bih ja tu mogao da dodam! Samo, pusti me brzo da odem, da ništa ne bih ni oduzeo!" I tako se rastaše starac i zreo čovek, nasmejani, kao da su se rastala dva dečaka.

A kad Heraklit ostade sam, on ovako reče srcu svom: Zar je moguće da ovaj sveti čovek, u šumi svojoj, još nije čuo da je Stvoritelj mrtav?!

Ta, ovaj svet nije stvorio niko ni od bogova ni od ljudi, već je on uvek bio, jeste i biće živa *vatra* koja se merom pali i merom gasi!

I zar bog nije: dan i noć, zima i leto, rat i mir, sitost i glad?!

Zar se ne menja baš isto kao i *vatra*: kad se pomeša s raznim kadovima, dobije ime po mirisu svakoga od njih.

Zatim se o Heraklitu ništa nije čulo nekoliko dugih godina... Dok se nad Heladom još uvek razlegao eho bitke kod Maratona, mozgalo i prijatelj zagonetki, kome je palo u deo očinstvo neobičnog spisa o kosmičkoj *vatri*, sedeće negde u brdima iznad Efesa, duboko utonuo u mozganja i odgonetanja, dakle, veoma zabrinut i bezbrižan, u isti mah... i zapisivaće svoje misli o Helenima – jer o njima je, zapravo, tu reč – računajući da će jezgro ove čudnovate i teško pristupačne knjige učiniti boljim one koji je budu čitali.

XII

Noću, kada mu se *ugasi* očni vid, čovek ipak *dodiruje svetlost*. Iako *živ*, *dodiruje* on u snu *mrtvaca*, *budan* – dodiruje *spavača*. Tako je pisao Heraklit.

A onda, i ovako:

Što budni gledamo – jeste smrt, što u snu – jeste život.

Pa zatim ovo:

Ako ste počuli ne mene, već glas Istine, mudro je složiti se da je sve – jedno.

Sve se menja za vatru i vatra za sve, isto onako kao roba za zlato i zlato za robu.

Vatra živi smrću zemlje, vazduh živi smrću vatre, voda živi smrću vazduha, zemlja živi smrću vode.

Put naviše i put naniže jedan je te isti.

Dakle: smrt *zemlje* rodi *vodu*, smrt *vode* rodi *vazduh*, smrt *vazduha* rodi *vatru*, i obratno.

Nije prošlo mnogo vremena, a Heraklit je zapisao i ovo:

Spojevi suprotnog:
celina i deo,
skladno i neskladno,
konvergentno i divergentno...
Iz svega jedno i iz jednog sve.
Luku je, dakle, ime *život*, a funkcija – *smrt*.

U planini se on krepio svojim duhom i svojom samoćom, i to mu deset godina nije dosadilo. Ali, konačno, srce mu se preobrati i jednog jutra usta u svitanje, stade pred Sunce i ovako mu se obrati:

O velika vatro! Šta bi tvoja sreća bila kada ne bi bilo onih koje obasjavaš?!

Deset godina si navraćala ovamo gore k mojoj pećini: da li bi ti dojadili i tvoja svetlost i ovaj put, da nije bilo mene, moga orla i moje zmije?

Ali mi smo te očekivali svakog jutra, preuzimali smo tvoje preobilje i blagosiljali te za to.

Pogle! Presit sam svoje mudrosti, kao pčela koja je nakupila previše meda.

Želeo bih da darujem i da delim, sve dok se mudraci među ljudima ponovo ne razvesele zbog svoje ludosti, a siromasi zbog svog bogatstva.

Toga radi moram sići u Efes: kao što večerom činiš kad zalaziš za more pa čak i donjem svetu donosiš svetlost, prebogata vatro.

Moram, kao i ti, *zaći*, kako to kažu ljudi, postati taman i noć, biti, sada, Heraklit još mračniji, da bi s jutra, ipak, vratio ljudima svetlost.

Blagoslovi me stoga, velika vatro koja bez zavisti umeš da gledaš u preveliku sreću.

Blagoslovi pehar koji želi da se prolije da bi zlatna voda potekla iz njega i posvuda raznela odsjaj tvojih vrlina.

Tako je započeo Heraklitov povratak među ljude, i tako je počelo njegovo drugo stradanje.

XIII

Kada je sišao u Efes, prvo što je uradio bilo je to da svoj spis, svoju *Knjigu prirode*, odnese u Artemidin hram, kao zavetni poklon, da ga ne bi dograbili varvarski prsti i duše. Ali ubrzo vide da se po efeškim agorama o njemu i spisu njegovom svašta priča. A to mu je potvrdio i Hipenakt:

Dobro je što si se vratio, Heraklitate. – Kako sam se samo obradovao! – Već su počeli da pričaju, okolo, da nisi više čovek, da si divlja zver postao i mnoge druge, još gore stvari.

Možda sam zaista zver postao. Možda smo svi od zveri postali, verni moj Hipenakte. Ali nema ni jedne svinje il' magarca koji bi o tome mogli bilo šta da posvedoče. Ta jasno je. Magarac će uvek pre izabrati *slamu* nego *zlato*. A svinja se više raduju kaljuzi nego čistoj vodi. Efešani možda dlaku promeniše, al' ćud neće nikada. Da li si pročitao moju *Knjigu prirode*, Hipenakte?

O jesam, jesam, dragi Heraklitate, i nađoh da bi bilo podjednako prikladno kad bi se ona

nazivala: *Muze!* Jer taj spis je mogao nastati samo uz najveću pomoć bar jedne, ako ne i svih devet, kćeri Zevsa i Mnemosine!

Tada se mladi Sotion, koji je bio prisutan, umeša i upita Heraklita: da li je spis taj namerno nejasno pisan, da bi mu mogli prići samo oni izvrsni koji to, po vrlinama svojim, i zaslužuju, pošto bi, u slučaju opšteprijatljivog izlaganja, ovo sjajno delo bilo prezreno baš od onih najbezzrednijih koji u njemu veoma loše prođuše?

Na to Heraklit ovako odgovori: Ne vrli Sotione, ja sam pisao ovaj spis tako da on baš bude opšteprijatljiv. Al' šta se može kad je, zaista, malo onih koji bi imali čime da ga prihvate!

Retke su oči za ove boje. Ubogi svedoci su ljudima uši i oči ako imaju dušu koja ne razume njihov jezik. Jer i stvari koje vidimo, ti i ja, Sotione, govore nam uvek i nešto drugo od onoga što se u njima neposredno da videti. Kada bi sve stvari postale *dim*, i nozdrve bi ih raspoznavale. Ali, one to nisu. Pa ipak, ljudi su najjače spojeni s onim što im je, upravo, ispred nosa. Malo je onih koji znaju, po meri same vatre, da je nevidljivi spoj mnogo jači od vidljivoga.

Videti i govoriti ono nevidljivo, to je nalog same vatre koja se merom pali i merom gasi. Ona u nama progovara kao što delfski bog Apolon, preko svoje sveštenice Pitije, govori: niti sve otkriva, niti sve prikriva, već samo simbole, znake i znamenja daje. Eto, vrli Sotione, kako sam ja pisao ovaj spis.

Ali, pre nego to pitanje – kako sam pisao – brine me pitanje za koga sam ga pisao. Zaista – za koga? Zar za one koji, iako su čuli moju reč, liče na gluve: prisutne telom – odsutne duhom? Zar za one koji pričaju – ta čuli ste već tu priču – da sam mrtav, da sam se naduo k'o lešina i da su me požderali divlji psi na žalu. Možda bi bolje bilo da jesu!

Zar da pišem za one koji pričaju da sam se u nekom đubretu istopio i lipsao pod teretom balege? Il': da sam plačljiv kao babetina što tri mrtvaca odjednom oplakuje. Svašta ljudi pričaju o "Mračnom"... Pa, to ni Dionis, bog Maski, ne bi lako podneo! Na kraju, postaje prilično zamorno ovo kulučenje uvek istoj ljudskog gluposti... Možda bi ponajbolje bilo da sam spis svoj samoj *vatri*, njenoj *iskričavoj prirodi* podario, pa nek hvata onda, ko može, tu užarenu materiju koja varniči iz njega.

Ja bih ruku dao da do njega dođem, reče Hipenakt. I ja, reče Sotion.

XIV

Da, da, prijatelji moji: to je to. Približavanje, srodnost: zbog vas sam *ljubav prema mudrosti* proglasio – svetom.

Uzmite šaku svežeg pepela
Ili bilo čega što je prošlo
i videćete da je to, još uvek, vatra
il' da to može biti.

Utešno je biti zemlja
Ponosno je biti kamen
Premudro je biti vatra
Pobožno je biti ništa.

Bez sumnje, ne dolikuje nikome da bude šaljiv toliko da i sam, zatim, postane smešan. Al' pred mudročću vatre svi jadi sveta, zacelo, postaju – smešni!

Taj venac od munja, to je kruna – nasmejanog. Njime sam se ovenčao, prijatelji moji. Ne nađoh nikog drugog da je dovoljno spreman za to.

Te ostah samo ja: "Mračni", al' igrač lakokrili, što lakim krilima mašem, spreman da poletim, mašem svim pticama, spreman na let međ' munjama, blaženo-lakomislen.

Vidoviti Heraklit, uvek nasmejan, nikad nestrpljiv, nikad opredeljen, uvek različit.

Jedan od onih koji vole skokove pravo i u stranu: sam sam se ovenčao takvom krunom!

Ovu krunu nasmejanog, venac od munja: vama, prijatelji moji, sada dobacujem.

Ja sam vatru i smeh proglasio svetima: a vi, prijatelji moji, ako ste smeha ovog dostojni – naučite mi se smežati.

Neuspeh kao spas

Tradicionalno, filozofija je po pravilu bila na strani pojma, dok je umetnost na strani metafore. Ipak ima, doduše retko, filozofa koji su podjednako bili na strani pojma i na strani metafore. Dobar primer za to je Heraklit iz Efesa. Monodrama čiji naziv je *Heraklit iz Efesa* naglašava onu pomećenost od pojma ka metafori i obrnuto, a taj uzajamno-prenosni smisao koji već je u izvesnoj *meri* prisutan u Heraklitovim fragmentima. Samo, to nije sve. Po svojim formalnim obeležjima ova *monodrama* „autobiografski“ re-kontekstualizuje Heraklitove fragmente u jedno dramsko polje u kojem se pojavljuju i neki drugi akteri, recimo, Šekspir ili Niče...

Budući da umetnost ne nudi definitivnu, jednom za svagda zaustavljenu šifru s kojom bi bilo moguće (epistemičko) dešifrovanje vlastitog šifrovanja, to onda znači da uspešnost takvog dešifrovanja nije fatalna pretpostavka same umetnosti. Njen stav je sličan filozofskom: pitanja *da*, definitivni odgovori *ne*. U filozofiji se često, takoreći od prve lekcije njenog (nedogmatskog) uvoda, govori da su važnija i trajnija pitanja od odgovora. Nemamo li istu takvu situaciju i u umetnosti?! S tim što je upitnost koja je sadržana u umetničkom delu skivenija od one u filozofskom tekstu. Zato je u monodarmi *Heraklit iz Efesa* sam Heraklit postao, na neki način, mračniji od pisca vlastitih fragmenata! Ali, ako je to tačno, onda nije čudno što artistsčka upitnost ostaje živa, a odgovornost (ili: zauzimanje stava u odgovorima) doživljava poraze. U tom i samo u tom pogledu, umetnost je manje „odgovorna“ (nudi manje gotovih, racionalnih odgovora) od filozofije. I bez sumnje, dobro je što je tako! No, iz toga sledi da epistemološki vođeno događanje *nikad* nije bilo dovoljan garant umetničke vrednosti.

Ipak, tu sada imamo jedan problem. Tradicionalna je umetnost htela da sledi, neki put po svaku cenu, filozofiju i njen koncept znanja (*episteme*). Problem je u tome što je, u njoj, onda, svaka sličnost (oponašanje, predstavljanje) morala da teži Istom i Istini, tako da su se te vrednosti, u isti mah, smatrale fatalnim pretpostavkama same umetnosti. Sličnost koja *ne garantuje* Isto bila bi po Platonu, naravno, sam privid, opsena, obmana, simulacija i simulakrum. Jednom rečju, opasna stvar. Eto zašto se, onda, sasvim „zakonito“ pojavljivala (platonovska) osuda umetnosti... Problem je u tome što tradicionalna osetljivost za istinu ne dopušta ni pomisao da bi privid, opsena i simulacija mogli da budu „autentični“ pokretač umetnosti. Međutim, kad je reč o Heraklitu, iako on nije govorio o umetnosti, već je njene metaforičke sklopove šifrovao u vlastitim fragmentima, ipak, moguće je reći da se mračni Efešanin odnosio blagonaklono prema onome što je utemeljujuće za sam koncept umetnosti. A to je, naravno, pojam ili, bolje reći, metafora *igre*. Zato je, po mračnome, i sam ljudski život „dete koje se igra, kamičke na tabli tamo-amo ređa: dečije carstvo“.

Srećom, u filozofskoj i artističkoj savremenosti pokazalo se da, u odnosu na strogi logocentrizam, postoje i alternativna stanovišta. Po tom stanovištu, umetnost je igra koja ne trči za istinitim predstavljanjem, već ga, pre bi se moglo reći, stalno smišljeno ili lucidno *izneverava*. Ona ne negira potrebu za istinom, niti sam nalog istinitog predstavljanja. Ona, samo, pokazuje gde, kad i kako taj nalog samog sebe izneverava. Ukratko, artističkim predstavljanjem ne komanduje Isto nego igra drugog i razlike. To što se u *a predstavlja b* naziva umetničkom *vrednošću* u stvari je privid i opsena, dakle, sve ono što ukazuje pre na *epistemičku poraženost* reprezentacije (predstavljanja) nego na njen *uspeh*. S tog stanovišta mogli bismo zaista opravdano reći da je istorija umetnosti, u stvari, istorija razno-raznih poraza. Ali, pojava neuspeha u umetnosti – to je aspekt na koji istoričari umetnosti, po pravilu, ne obraćaju pažnju – nije data u ključu progresizma. Naime, ne postoji napredak u smanjivanju epistemičkog poraza u artu. Čini se da isto važi i za filozofiju. Zato Heraklit može da bude naš savremenik, isto kao i Paskal ili Niče.

Ipak, od svakog poraza može nešto da se nauči. Zato Niče u jednom fragmentu, koji je nazvao *Protiv originalnih*, može da kaže: „Umetnost najbolje saznajemo kao umetnost kad se ukazuje u iznošenom odelu.“ Zašto je to tako? Zato što je ono ponavljanje umetničkog koje rezultira „iznošenim odelom“ možda jedini *spas* pred artistsitičkim neuspehom, pred nemogućnošću da se dosegne vlastiti identitet (= odgovor na pitanje *šta*). A opet, spasa nema. Uvek dolazi ono drugo, drugi kamičak na tabli. Zato je logos, po Heraklitu, pesniku i umetniku, poučna igra neuspeha, nedostatka i nedosežnog. Običan posmatrač ne može da se s time pomiri. On više voli iznošena odela nego potpuno nova, „ekstravagantna“, pred kojima ne bi znao kako da se odredi, ne bi znao čak ni da li je „to“ – „to“ i da li je „to“ sada „u modi“. Ali ritualno ponavljanje stvara fetiški identitet koji može samo da bude simulacija Istog. Dakle, tu u stvari imamo još jednu potvrdu neuspeha. Ona nudi „spasonosnu“ definiciju koja je pre smrt umetnosti nego njen život... Ali, zar nije već Heraklit rekao da *vatra živi smrću vode*? Možda umetnost samo preuzima tu naturalističku pouku, da sve što živi živi smrću

nečega što je prethodno živelo? Tako, onda, i Heraklitovi besmrtni fragmenti žive smrću onih tumačenja za koja se, pre ili kasnije, pokazuje da nisu besmrtna, niti su zauvek istovetna sa sobom. Jer, zašto bi to tako bilo, ako je već, kako mračni Efešanin tvrdi, sunce svakog dana (a mi bismo mogli da dodamo: i svake sekunde) *novo*.

Mnoga znanja ne vode mudrosti

Heraklit je bio izričiti protivnik jednostavnog nagomilavanja znanja, jer, po njemu, moga znanja ne vode mudrosti. Na prvi pogled, reklo bi se da je kumulativni koncept znanja ipak pobedio. Po tome bi se reklo da je Heraklitova izreka, u stvari, bila uperena protiv struje. Ali, u tom slučaju protiv struje je, na neki način, išlo i ime *filozofije* koje nam kaže da mudrosti (ili: znanju) treba težiti, ali bez nade da će se ona ikada u konačnom smislu dostići. To je, na neki način, upisano u samu strukturu filozofije. Naime, ona ne želi samo znanje, umesto mnjenja, nego želi i da zna da li je to što ona zna ili što

neko zna zaista znanje (episteme), a ne mnenje (doxa). Ovo drugo – da zna da li zna – Heraklitu je bilo važnije od onog prvog, tj. samog znanja. Grci su i pre Talesa posedovali pojedinačna znanja i ta znanja nisu bila dovoljna da se nazovu filozofijom. Šta im je nedostajalo? Bez sumnje: uverenost (ili: dokazanost) da onaj koji poseduje neko znanje zaista zna to što zna. Filozofija je, dakle, bila briga o znanju koja pokušava da nađe sigurno, potpuno izvesno, osigurano znanje. I naravno, ne nalazi ga!

Prvobitne predstave o osiguranom znanju bile su predstave o znanju početka, počela, velikog uzroka svega, osnovnog načela. To su, dakle, bile predstave o utemeljenju znanja. Pošto sve drugo i sva druga znanja proizlaze iz prvog, početnog, onda je prvi zadatak filozofije kao brige o znanju morao biti to da se pozabavi diskursom početka, počela, načela. Grci su to intuitivno prihvatili kao specifičnu razliku, tj. osobenost, a svakako i prednost ili prvenstvo same filozofije, u odnosu na druge, raspršene oblike znanja. Nijedno posebno znanje nije moglo da osigura svoj vlastiti status kao status znanja, ukoliko ono ne zna da li je to što zna zaista znanje ili je mnenje. Možda se

to znanje, samo, oslanja uz neko ne-znanje, neko mnenje, a da to, naprosto, i ne sluti... Po Heraklitu, ta dilema u filozofiji čini legitimnom kritiku. Svaka *epsiteme* je podložna kritici ukoliko je *doxa* koja samo simulira poziciju *episteme*. To je negativni aspekt kritike. Da li postoji i pozitivni? Kada se isključi ono što ne može da izdrži kritiku, šta onda ostaje? Heraklit je bio uveren da je to misao primerena *Logosu*. Drugi filozofi su imali sličnu ideju. Po njima, generalno uzev, prvo, utemeljujuće načelo filozofije mora da ponudi znanje koje se oslanja samo uz sebe samo, odnosno znanje koje se spoznaje samo sobom, tako da je to moralo biti ono znanje koje isključuje postojenja bilo kakvog drugog znanja na koje bi se oslonilo...

Ali, gde treba tražiti to znanje koje bi nudilo početak, počelo, prvi uzrok svega? Heraklit koji je, videli smo, tvrdio da mnoga znanja ne vode mudrosti bio je, očigledno, protivnik kumulacije znanja bez filozofskih merila. U novijem dobu, ipak, javili su se filozofi koji su bez ustezanja davali prednost kumulaciji znanja u odnosu na njegovo utemeljenje ili verifikaciju. Ali, šta je garantovalo da kumulacija nudi

pouzdana znanja? Kumulacija znanja, koje prolazi test opovrgavanja, samim „sitom i rešetom“ tog opovrgavanja nije još verifikovana kao verodostojna. Razlog tome je to što mogućem opovrgavanju jednostavno – nema kraja. Uvek je moguće dodatno opovrgavanje. Znanje nikad nije potpuno sigurno ili apsolutno. Ono se samo „primiče“ izvesnosti, ali je nikad ne dostiže. To nije usud samo filozofije, nego i onoga što je granično-filozofsko u svakom znanju. Očigledno, to je veoma tradicionalan usud svakog znanja, odnosno same filozofije. Čini se da je to Heraklit prvi naslutio: *episteme* je filozofska kategorija koja uvek teži nečemu (= *logosu*, *mudrosti*) što nikad ne uspeva da definitivno dostigne. Mi svetslosti znanja, po mračnom, moramo da se nadamo, ali to ne znači da ćemo tu svetslost ugledati na kraju tunela. „Ako se čovek ne nada, neće naći nenadano, jer je ono nenalažljivo i nepristupačno“.

U stvari, u filozofiji, od Talesa i Heraklita, preko čitave istorije metafizike, pa sve do danas se pokazalo da diskurs znanja holističkih razmera, naprosto, nikad nije dovoljno osiguran. I najčvršći sistemi uvek propadaju jer im nešto trajno

nedostaje, tako da filozofima preostaje samo da s nadom-bez-nade stvaraju novi diskursi počela/načela. Ali, na čemu zasnovan? Heraklitovo upozorenje glasi: ne zaključujemo o najvažnijim stvarima nasumice. Ali, ono što u današnjem diskursu političkih, pravnih, administrativnih institucija, ideologija, nauka, pa i same filozofije – preovlađuje, to su, upravo, nasumična, mahinalna načela. Pa ako je tako, onda bi i trebalo da čujemo Heraklitovo upozorenje, ali od toga nema ni govora. Čak i ona načela koja nam izgledaju „najsolidnija“ neki put deluju krajnje nesolidno kad se pokaže da je moguća njihova najrazličitija zloupotreba.

Zato se, najzad, procedura kumulacije znanja putem mahinalnog zaključivanja, nagađanja i opovrgavanja pokazala još manje pouzdana od tradicionalne logike „čvrstih“ filozofskih konstrukcija i sistema. U čemu se sastoji ta nepouzdanost? Ako su u prošlosti različiti metafizički diskursi dobijali isti onaj status koji su imala i pojedinačna znanja, dakle, status *nesigurnog*, status znanja koje ne zna da li je to što zna zaista znanje ili nije, sada teorija o rastu, kumulaciji znanja, onom rastu koji ima

bezrezervno poverenje u naučno znanje, dobija status slepog poverenja u jednu ničim osiguranu instancu znanja, jer se dogmatski, odnosno a priori oslanja uz hipotezu naučnog znanja kao neprikosnovenog (iako to protivureči ideji da opovrgavanju, u osnovi, nema kraja).

Filosofija je danas u situaciji da, u svojim promenama, svom „relativizmu“ i slepilu, ipak u stanju da sačuva *potrebu* za istinom i uvek pomalo uzaludnom i nedosežnom verifikacijom (proverom /ne/ istinitosti) vlastitih znanja. Jer, ta istina je kao reka u koju ne može da se dvaput kroči a da ona i dalje bude ista. Pa ipak, filozofija teži istini, kako kroz iskustvo svojih neuspeha, tako i kroz refleksivni pristup i pokušaje istraživanja unutar okvita, pretpostavki, postulata ili aksiona, ukratko, unutar načela koja ne bi bila mahinalna. Da li je takva potreba za istinom uzaludna? Kad je već, danas, aktuelan i zapravo dominantan dikurs neupitnih, mahinalnih pretpostavki i nagađanja.

Filozofija je kumulacija mahinalnog. Ali ni nauka se, u tom pogledu, ne razlikuje previše. U svakom slučaju, filozofija je čitavom svojom istorijom verovala da može, otkrivanjem pravih

načela ili osiguranih pretpostavki, aksioma, postulata (a takva je, bez sumnje, i ova pretpostavka o kumulaciji znanja) u kojima bi bila utemeljena sva druga znanja, da konačno osigura ne samo ta druga znanja nego i vlastiti status konačno utvrđenog znanja koje zna da je ono što zna zaista znanje, a ne nešto drugo. Međutim, ta vera je ostalo samo vera, ako ne i razobručena dogma.

Jedno od *naivnih* rešenja ovog problema, sastojao se u onome što je već izričito odbacivao Heraklit: da je moguće znanje koje zna, ali koje nema potrebu da zna da li zaista zna to što zna. Među kratkovidima, kojih međutim ima na pretek, danas se smatra da u filozofiju unosi veliko olakšanje pretpostavka svih pretpostavki koja tvrdi da po sebi pouzdana i osigurana znanja nudi samo i samo *nauka*, a sve to za razliku od filozofije koja, po tom logocentrizmu, zapravo, i ne nudi nikakva znanja. Problem sa pretpostavkom o devičanskoj nauci koja je (nekom čarobnom procedurom) osigurala svoja znanja, glasi: u čemu se, dakle, ta pretpostavka razlikuje od mnogih drugih, recimo religijskih, ideoloških itd., koje svoja znanja takođe

dogmatički oslanjaju uz vlastitu *veru, uverenost, ubeđenost*? U stvari, naučna vera/uverenost u vlastito znanje je i dalje veoma nesigurna stvar, kao što je to bila i pre Talesa i Heraklita! Ta vera bi u svakom pojedinačnom slučaju morala da bude *opravdana*. Ali, opravdavanje nekog znanja *kao znanja* je već filozofski postupak, tj. postupak kojim se pitamo da li je neko znanje zaista znanje, da li je ono ograničeno, nesigurno ili nedovoljno. Nedovoljnost mnogih, nagomilanih znanja ukazuje na činjenicu da se nauka bazira pre na izvesnom ne-znanju nego na znanju. Čak i ako pođemo od pretpostake da se krug znanja širi, onda je lako uvideti da se time, u isti mah, širi i krug dodirnih tačaka sa ne-znanjem. Ako bi se pomislilo da je širenje znanja pravolinijski proces koji, pre ili kasnije, vodi punom zadovoljenju ili, ako hoćete, Apsolutu, onda bi se kumulacija znanja shvatala kao hegelijanski proces. Ali, nema kruga svih krugova, ako što nema ni klase svih klasa. Iako je oduvek težila osiguranom znanju, a danas, čak, postigla naivnu reputaciju osiguranog znanja, nauka se, međutim, pre ili kasnije pokazivala kao nedovoljna i zato nesigurna.

Naravno, i filozofija je težila sigurnom, pouzdanom i zauzdanom znanju. Ali, ona je brzo uvidela da takvog znanja nema, da ona, svom predmetu, tj. znanju, ne može da pruži nikakvu trajnu sigurnost, te da se sada, konačno, nalazi u situaciji da, iako želi, ipak ne uspeva da zna šta zaista zna. Ona je sada ophrvana heraklitovskom otvorenom dijalektikom čija polazna tačka je živa vatra koja je fatalno neistovetna sa sobom, koja je, zajedno sa nama u njoj, nastala – nizašta. Zato neki put izgleda da je predmet filozofije, ponajpre, jedno ne-znam-šta, jedna nesigurnost, nedoumica, pa možda čak i radikalna sumnja u um, ali sumnja koja zna da i ona sama može da bude samo reflektivna, tj. umna (ali u minimalnom značenju te reči). Takva sumnja, dakle, čuva dostojanstvo uma kao vrednosti po sebi koja ne može da se unizi naivnom pretpostavkom o jedino, bez sumnje relevantnoj kumulaciji naučnog znanja...

Iz činjenice da je filozofsko znanje jedno ne-znam-šta, suviše naivno bi bilo pretpostaviti da postoji neko drugo znanje koje zna-šta-je-ono-samo, i da to drugo znanje, zapravo, nije dostupno filozofiji, ali je dostupno izvesnom *rastu*... Iz ovog ne-znam-šta ili ovog skoro-ništa filozofije, u

pogledu znanja ne sledi nipošto to da nju moramo da pošaljemo na đubrište istorije. To bi, tek, bilo hiper naivno. Ali, šta je u tome naivno? Naivna je pretpostavka da postoji neko znanje (kao glavni, mada ne i jedini, konkurent za taj status javlja se, svakako, *nauka*) koje je ko-zna-čim osigurano i da, s te bezbedne pozicije, ono samu filozofiju čini gotovo izlišnom.

Polazna (nekad se to zvalo: *utemeljujuća*) tačka svakog znanja nije nešto potpuno osigurano i bezbedno u samom znanju, već je to upravo – ne-znanje, nedostatak ili nedovoljnost znanja. Grci su ne-znanje nazivali *doksom*. Danas vidimo da se doksa nastanila naje više svuda, a ne samo na efeškim ili atinskim agorama. Ako je znanje istinito opravdano verovanje, kako tvrde epistemolozi, onda vidimo da ono nikad nije u potpunom, apsolutnom, neprikosnovenom smislu istinito, da nikada nije dovoljno ili definitivno opravdano i, najzad, da nije trajno ili nepromenljivo verovanje. Po svojoj prirodi, znanje je obeleženo nedostatkom, ono jeste taj nedostatak koji je još-ne-znanje, ali je i zauvek ne-znanje. Zato znanje ima potrebu za filozofijom koja polazi od heraklitovske postavke da je

razumnost pristupačna svima, ali da je niko ne poseduje kao ekskluzivnu svojinu.

Heraklit, naime, veruje da dušu čovekovu i sam Logos opsega zajednički problem *dubine*. Jer, duša ima tako duboku meru (ili: logos) da joj, kaže Efešanin, granicu nećeš naći, pa da svim njenim putevima prođeš. Ali ova nesagledivost dubine, očigledno, važi i za sam logos, jer ona i njemu samom izmiče. Dakle, generalno uzev, rečena bezdanost se ne odnosi samo na dušu, nego na sve živuće, pa i duh, umetnost, sam Logos kao svekoliki zakon žive vatre koja se merom pali i merom gasi. Dakle, nemamo samo nedosežni logos duše nego i nedosežni logos samog logosa kao takvog. Zato ni njegovu granicu, ili njegovo središte, po Heraklitu, niko neće naći, pa da i svim njegovim putevima prođe. To znači da i kad bi se prošlo putem svih naučnih (ili bilo kakvih drugih) zakonitosti sveta definitivna mera se ne bi našla, pošto će uvek nešto nedostajati, nešto nesamerljivo. Heraklit je naslutio dekonstruktivnu uslovnost sveta koji ima dubinu lišenu dna, tako da je time svet, u stvari, lišen samog temelja, a to znači i jednog zauvek datog utemeljenja. Ukratko, Efešanin je naslutio da metafizičkim diskursom

mora da ide protiv metafizike, da bi stigao do te nesamerljive otvorenosti koja je temelj-bez-temelja same filozofije, odnosno same ljubavi prema mudrosti...

Sve će to oganj suditi i osuditi

Postoje dekonstruktivni momenti u Heralitovoj filozofiji. Neobična je činjenica da su ti momenti, u tekstovima tumača, do danas ostali po pravilu slabo zapaženi. Svi tumači polaze od toga da je Efešanin bio filozof logosa koji se po pravilu tumači u duhu centrizma, odnosno logocentrizma. Međutim, Heraklit nije bio logocentrik ili, bar, ne do Kraja. Možda bi moglo da se kaže da je on bio mislilac logosa kao *mere*, a to u isti mah znači i logosa kao *razlike* ili kao primerene *razlike*. U krajnjem slučaju, moglo bi se reći da kod njega preovlađuju razno-razna kolebanja, tako da u prvi plan dolaze čas »ovi« i

čas »oni« momenti. Ipak, u svemu je jedno sigurno: »mračni« Efešanin nije bio mislilac ni dijalektičkog ni bilo kakvog Apsoluta, mada se nad tumačenjem njegovih fragmenata i danas nadvija hegelovska, *par excellense* logocentrička senka. A nema sumnje, Hegel je želeo da Heraklita osvetli sjajem spekulativnog/dijalektičkog Apsoluta. Pa kako je taj Apsolut konačno zapao u mrak, tako su mnogi filozofi smatrali da je ponajbolje da i sam »mračni« ostane u mraku... Pri tom, ostalo je pitanje: da li je to baš pravedno prema »mračnom«?

Vratimo se, za trenutak, Hegelu. U *Istoriji filozofije* on komentariše ono što proglašava veličanstvenom *dijalektičkom* crtom slavnog Efešanina. Heraklit je, naime, prvi *dijalektiku* shvatio kao načelo, kao utemeljujuću priču svega bivstvujućeg. Hegel u tome vidi deo jednog procesa, kretanja napred. Parmenidovski shvaćeno biće je na početku, ono je počelo, načelo. »Biće je Jedno, ono je prvo; drugo jeste bivanje«. Do te odredbe napredovao je Heraklit, smatra Hegel. Dijalektika je, u isti mah, načelo i načelo svih načela. Već se tu vidi da je ona dosledno-

spekulativno protumačena. Sama dijalektika nudi »prvu konkretnost«, to jest »jedinstvo suprotnosti«, koja se nalazi u Apsolutnom. To je, po Hegelu, ključ spekulativne metafizike zbog koje su Heraklita i nazvali »mračnim«. Ali u toj spekulaciji Hegel, naprosto, vidi *spas*; da bi, konačno, izrekao svoj čuveni zaključak: »ne postoji nijedan Heraklitov stav koji ja nisam uneo u svoju logiku« (*Istorija filozofije*, tom I, Kultura, 1962. godine. str. 241). Nama sada ostaje da se upitamo: da li bi Heraklit bio spreman da u svoj spis unese i ovu Hegelovu »spasonosnu« i u osnovi logocentričku spekulaciju?

Po Hegelovom tumačenju svaka razlika kod heraklita je razlika "od nečega drugog – ali ne, apstraktno uzev, ma od čega drugog, već od svog drugog; svako posebno postoji samo ukoliko se njegovo drugo sadrži po sebi u svom pojmu. Promena je jedinstvo, veza obojih sa jednim, jedno biće, ono i njegovo drugo" (247). Pa ipak, ne samo u citatu koji smo naveli, već i generalno uzev, jasno je da Hegelova filozofija ima značenje filozofije spekulativnog identiteta, da je njegova dijalektika zatvorena velikom, neprikosnovenom istovetnošću sa sobom koju je on nazvao

Apsolutom. U istoriji filozofije sve ideje se kreću u tom identitarnom pravcu. Zato Hegel može (u maloj *Logici*) da tvrdi: "Ako sada postavimo pitanje o razlici između nečega i drugog, onda se pokazuje da su oni oboje jedno isto..." Prema tome, drugo je samo drugobivstvo istog. Tako, onda, i dijalektičke napetosti pre ili kasnije nalaze svoje umirujuće, spekulativno razrešenje. Ali, time se, očigledno, ukidaju i same razlike, ukida se i logos kao mera razlike. Dijalektika se svodi na umirujuće parmenidovsko biće. Samo, gde je onda tu Heraklit?

Hegel pošto-poto hoće da nas uveri da je i Heraklit deo njegove priče. Ali, problem je u tome što mračni ipak nije bio filozof identiteta. Iako govori o svetu istom za sva bića, to je, međutim, svet čiju istinu ljudi nisu u stanju da shvate, kako pre nego što su o njoj nešto čuli, tako i posle toga. Tako da taj svet, u stvari, i nije isti za sva bića. To Heraklit na svoj način tvrdi već u svom prvom fragmentu. Takođe, on tvrdi da, u odnosu na on likove do kojih ne dopire istina, on pravi razliku, pošto se, pritom, služi dekonstruktivnim postupkom. Naime, on, kako sam kaže, rastavlja svaku stvar u skladu sa njenim ustrojstvom... A

kakvo je, onda, to ustrojstvo? Ono nam, jednostavno, pokatuje da svet u osnovu ili u svom logosu nije istovetan sa sobom. On je sazdan od nesvodivih razlika, nepomirljivih suprotnosti i, nazad, od zavade koja je, zapravo, pravda i od rata koji je opšti, dakle, rata svega sa svačim i sviju protiv svih... Ovaj Heraklitov polemocentrizam (ako je on još uopšte nekakav centrizam, ako nije, pre, izvesna procedura rasredištanja) nema za cilj da izravna sve nabore postojanja, da razliku između nečega i drugog svede na isto, već, pre, da većinu razlika zaoštri sve do radikalne suprotnosti, sukoba, antagonizma, rata i, najzad, smrti. Smrt više nije drugo (recimo: života), već je sasvim drugo, tačka u kojoj se živa vatra potpuno gasi...

Tu sada vidimo u kom pravcu treba tumačiti Heraklitovo shvatanje žive vatre koja se merom pali i merom gasi... Očigledno, to čas-paljenje-čas-gašenje nije usmereno u poravcu potvrde bilo kakavog Apsoluta, jer mračni Efešanin bi, zacelo, rekao da u svakom Apsolutu imamo neku vatricu čija mera može i da se ugasi. Slično kao što je mnogo kasnije jedan drugi polemocentrik tvrdio: *Bog je mratav*. Nema Boga

koji je ovaj svet stvorio, naprosto zato što živa varta ima sposobnost da sve, sam svet, pa i samog Boga, merom – ugasi. Ukratko, dakle, kod Heraklita imamo meru kao razliku među stvarima sveta, koja, međutim, može da se transformiše i u radikalnu razliku, u sasvim drugo koje je smrt svega, dakle, i svemira u kojem živimo, odnosno koje je ono ništavilo iz kojeg je čitav svet ne samo potekao nego u koje može, jednog dana, i da se vrati. Prema tome, ne samo živa razlika, nego i radikalna razlika (sasvim drugo, smrt) predstavlja to što sprečava živu vatru da se potpuno poravna, poistoveti sa bilo kakvim Apsolutom. Heraklit ne kaže da sve ide u propast, u ništa, ali on u načelu ne isključuje ni tu mogućnost, već samog trenutka kad govori o vatri koja se ne samo pali nego i gasi.

Sve to može da se iskaže i na drugačiji način: nema velike dijalektičke sinteze koja komanduje onim drugim, čineći ga sterilnim, benignim i bezopasnim. Heraklitova dijalektika je misao otpora konačno-jednom. Ona ne dopušta da se stvari smire u nekom zauvek datom jedinstvu. A ta nemogućnost je, po »mračnome« najvidljivija u svetlosti (ili: metafori) vatre koja se

merom pali i merom gasi. Vatra, dakle, stoji na mestu apsoluta. Kad Heraklit govori o jednom – iz svega jedno i iz jednog sve – on tu i dalje govori o vatri, samo sada u sinhronom preseku. Kada on kaže: mudro je složiti se da je sve – jedno, on tu takođe misli na sinhroni presek. Zašto je mudro misliti u sinhronom preseku? Zato što, da bismo utvrdili neko stanje u kojem se nalazi živa vatra mi moramo da apstrahujemo od razlika, da, takoreći, zaustavimo vreme, da napravimo jedinstven presek, da utvrdimo identitet suprotnog, ukratko da pojednostavimo složenost. To je onda mudro, ali sama ta mudrost nije zauvek mudra. Složenost sveta, nošena živom vatrom će da nam se »vрати«, kao povratak onog potisnutog, apstrahovanog. Heraklit bi to opsao rečima: jer sve će vatra, kad dođe, ščepati i osuditi. Bez sumnje!

Ako nekog trajnog, apsolutnog jedinstva ima, njega nema u logosu, već samo u mnenju koje veruje da je zauvek dostiglo ono Jedno. Ali, po mračnom dijalektika ne juriša za tim ciljem. Ona u najboljem slučaju dopušta (sinhrono) približavanje jednom, bez nade da će ono ikada biti dostignuto. Zašto, epistemološki posmatrano,

Heraklit može da se nazove filozofom *približavanja*, kako mu, uostalom, i glasi jedan veoma značajan fragment (v. Dils, 122; fragment se svodi na jednu – da li istrgnutu? – reč: *približavanje*).

Identitet – ako nečega takvog uopšte ima – uvek je uhvaćen u mreže opozicija, odgođen, nošen ostatkom, odgodom, razlikom, prepušten drugom ili drugosti. Njemu se možemo samo *približavati*, bez iluzije da ćemo ga i dostići. Samo, po pravilu, približavanje ne ide nikad samo, već uvek sa vlastitom opozicijom koja se označava kao – *udaljavanje*. Zato je Heraklit potpuno u pravu kada kaže da je živa vatra, dakle, naša i svekolika energija uvek ograničena nekom merom. Što znači da je njoj primerena jedino dekonstruktivna misao razlike. Nije li, zato, već krajnje vreme da se od mudrosti mračnog ipak nešto nauči?!

Ali, povodeći se za Hegelovom totalizujućom mišlju, mnogi potonji filozofi, preko Marksa, Lenjina, Lukača i dijalektičkog materijalizma, ovu Heraklitovu otvorenu dijalektiku pokušali su da zacementiraju, da preko vastitog okasnelog hegelovstva, upute na trag

jedne totalizujuće misli koja optimistički razrešava sve tegobe sveta. A tegobe su sazidane od zatvorenih protivurečnosti, antagonizama, klasne borbe, nasilja i tome slično. Istorijsko iskustvo je manje-više jasno pokazalo da razrešenje svih protivurečnosti, u fatalnoj istorijskoj instanci, vodi samo višku nasilja, a ne nekoj blagodeti. Zato svaki totalizujući logocentrizam teži, u stvari, da potvrdi razobručeni polemocentrizam. Heralit je jedan od tih filozofa koji nije želeo da previdi ili ulepša prisustvo nasilja u svetu. Štaviše, on je sa onim: *sve će to oganj suditi i osuditi, kad se jednom iznenada pojavi*, u stvari, »propovedao« jednu preokrenutu teodiceju! Naravno, to nije opravdanje zla, već gola činjenica da se sve dešava na osnovu zavade (*eris*) i da konačno rešenje (ili: *razrešenje*) zavade, u onom Jednom, ne vodi nikakvoj pravdi (*Dike*), već samo povećanoj količini nepravde u svetu...

Ali Heraklit, naravno, nije jedini koji može da se nazove *misliocem zavade*. Takvi su, pored njega, bili i Platona, Makijaveli, Hobs, Niče, Šmit itd. S tim stanovištem postoji problem koji cilja na njegovu opštost i neutralnost. Jer, teško je

očekivati od bilo kog mislioca da se potpuno liši zauzimanja konkretne političke pozicije. Takvo zauzimanje pozicije Šmita je posle II svetskog rata poslalo pravo u zatvor! A opet, Platon, sa svoje strane, nije shvatio da filozof ne sme da ide u Sirakuzu... Naravno, ostaje pitanje može li filozof da apstrahuje od svojih konkretnih životnih okolnosti? Većina filozofa danas to ne čini, već, naprotiv, služi okolnostima vlastitog života. Ali, biti funkcionalan, to znači izgubiti autonomiju, izgubiti nomos filozofa, izgubiti samu filozofiju. A oni koji to nisu želeli, baš kao Heraklit, morali su to da plate cenom goleme usamljenosti.

Unutrašnje progonstvo

Negde oko 5. vekova pre nove ere Efešani su, po Heraklitovom svedočenju, oterali svog najsposobnijeg sugrađana, Hermodora, sledećim rečima: „Neka niko među nama ne bude najsposobniji! A ako to već želi biti, neka bude drugde i među drugima“. Pošto je Hermodor bio Heraklitov prijatelj, ovaj se zbog njegovog progonstva žestoko naljutio, pa je napisao da bi najbolje bilo da se svi odrasli Efešani obese i da grad prepuste golobradim dečacima...

Neki filozofi su smatrali da ovaj Heraklitov prezir dolazi otuda što je on, u stvari, bio zagriženi aristokrata. To bi onda značilo da

Efešani nisu bili budale, sebičnjaci i zli, već samo ironični: u Hermodoru su videli opasnost za svoju mladu demokratiju kojoj su prethodile razno-razne tiranije. U sličnom duhu je Ciceron preveo reči Efešana (o kojima je svedočio Heraklit): „Neka niko među nama ne bude *jedan čovek što štrči iznad ostalih!* A ako već neko hoće da štrči, neka živi u drugom gradu i među drugima!“ Ipak, taj (latinski) prevod ne daje odgovor na pitanje: šta znači to kad neko u zajednici *štrči iznad ostalih?* Da li to neminovno vodi političkoj patologiji, ako ne i tiraniji?

Danas, bar kada je reč o filozofiji, čitava civilizacija je, po svoj prilici, poprimila taj neobični mentalitet Efešana: neka ni jedan filozof ne štrči iznad ostalih i iznad bilo koga! Delimični razlog tome je konstitucionalna pozicija filozofije: ona je dobra samo i samo onda kada svedoči o sopstvenoj – *nesposobnosti*. Zato je sad, u svetu korisnosti i povratka religije, vladajuće i univerzalno geslo postalo ono koje glasi: nemoj da filozofiraš! To geslo se najčešće prihvata kao prećutni, a u Srbiji i kao izričiti nalog koji samorazumljivo *mnenje*, *doksu* shvata kao jedino relevantnu životnu mudrost. Filozofi su vekovima

uzalud tragali za znanjem, ako ne i za kamenom mudrosti, koje (znanje) bi nekako „štrčalo“ iznad dokse. Ali, danas je, čini se, postalo očigledno da je čitava praktična „mudrost“ sadržana u nemudrosti i protiv-mudrosti tzv. *nevidljive ruke razmene* i *religijske neupitanosti* (= dogmatike). U stvari, sama *doksa* je postala „mudrost“ koja se praktički, performativno, razmenski manifestuje kao neposredna ili (medijski) posredovana slika, utisak, predstava, politički ili teorijski diskurs oblikovan po uzoru na prodajne reklama i turističke prospekte. Tu, naravno, mesta za filozofiju jednostavno – nema. Živimo, dakle, u dobu progonstva (ili: samoprogonstva) filozofije. Ali, pri tom, filozofi se neće trovati ili spaljivati, zato što njih, sada, jednostavno ni – nema. Ne računajući razno-razne patvorine i simulacije, filozofi su, pravo govoreći, samoiščežli ili su se samospalili, slično kao Jan Palah (za koga može da se kaže i: *samospalili su ga!*).

Ali, to samospaljivanje, samotrovanje, samouništenje, samoprogon filozofske *episteme* deluje u savremenosti kao mnogo efikasnije sredstvo za obračun sa filozofijom nego što je to ikad u prošlosti bilo moguće. Čak i u samom

svetu-dokse klasično progonstvo više nije na ceni, pošto je na ceni tzv. *unutašnje progonstvo*. To progonstvo nam kaže: vi možete da zastupate šta god hoćete i kako god hoćete (to je liberalno, to je demokratski), ali pod uslovom da to *ne štrči*, pošto će vas to pre ili kasnije skupo koštati. Od vremena demokratije u kojoj je Heraklit živeo do danas nešto se promenilo, ali ne na bolje, već na gore! Heraklitove Za razliku od klasičnih vremena danas je razmena ključni mehanizam za eliminaciju onoga što štrči. Jer, sve što ne ulazi u razmenske odnose to propada, biva prognano iz postojanja. Tako da mogu da „štrče“ samo oni koji „demokratski“ re-prezentuju *nomos* razmenskih odnosa... Ili, a to se svodi na isto, mogu da „štrče“ samo oni koji nimalo ne štrče. Zato u našem vremenu filozofija (ali to je samo jedan primer) nije prognana na neko drugo mesto, već je prognana u ne-topos, u u-topiju ili na mesto smrti, odnosno na groblje. U svom spoljašnjem, intersubjektivno dostupnom obliku, filozofija je mrtva. Alternativa je još samo – unutrašnje progonstvo i samoprogonstvo. U najboljem slučaju, ljubav prema mudrosti je deo „pamćenja“ koje trenutno nije za upotrebu, mada, naravno,

nije ni za bacanje, te zato biva arhivirana kao (ne)upotrebljiva „zimnica“ i, takođe, kao ideološka potvrda dominantne (pobedničke, hegemone) dokse. Zato se ona može shvatiti i kao apologetski deo spektakla kojim, bez sumnje, komanduje hegemoni interes. Heraklit je svojim zamljacima uputio sledeće reči: „ne presahlo vam, Efešani, vaše bogatstvo – da bi na svet izašlo vaše nevaljalstvo“. Šta nama preostaje da kažemo našim zemljacima na Zemljinoj kugli? Šta god da kažemo, ta poruka neće biti manje uzaludna od ove Heraklitove.

Jer, danas vladajući razmenski odnosi u svetu utemeljeni su na strahu i strahom su povezani u „osigurani“ poredak. Taj poredak može da ima i svoj sjaj i svoje spektakle koji su utemeljeni na užitku i želji. Ipak, u tome nema prave razuzdanosti, bez kontrole. Fatalna ostaje povezanost sa strahom, pošto ono što „štrči“ kao nerazmenljivo dodiruje samo dno straha, bola i smrti. U Srbiji već duže vreme, naročito kad je reč o traumatičnoj nacionalnoj politici, mehanizmi unutrašnjeg progonstva povezani su sa zastrašivanjem i zato su veoma delotvorni. Srbija je zemlja čija je demokratija (ako je uopšte ima)

sasvim „mlada“, ako ne i „kržljava“, a pre te demokratije bile su na vlasti razno-razni krupne i sitne strahovlade. Da li to opravdava stav da u srpskoj nacionalnoj kulturi i politici, danas, vlada skoro potpuno jednoulje, odnosno nalog po kome niko ne sme da „štrči“ ili da se „pravi pametan“?! Nalog po kome je fatalno neophodno unutrašnje progonstvo svake ljudske pameti.

Hermodor se *pravio politički pametan* – šta god da to znači – samo on, kao i Heraklit, nije bio sklon tiraniji, niti je želeo da se demokratičnim Efešanima nametne kao autoritarni političar. Kako je onda došlo do „nesporazuma“? Heraklitu nije smetalo to što politička mudrost njegovog prijatelja „štrči“ u odnosu na ostale, ali Efešanima jeste. Jer je „mirisalo“ na tiraniju. Problem je u tome što su oni verovali da će *tiraniju jednog* da suzbiju *tiranijom većine*. Međutim, istorijsko iskustvo je pokazalo da je tiranija većine najgora bolest u koju može da zapadne demokratija. Može li se tiranija nevidljive ruke tržišta smatrati uporedivom sa tiranijom većine? Ta kvazi-demokratska bolest je i danas zarazno prisutna ne samo u Srbiji nego i u svetu, s tim što u toj bolesti umesto spoljašnjeg imamo unutrašnje progonstvo

ili, kako bi Kant rekao, *samoskrivljenu nezrelost* (odnosno: *patologiju*), kako ljudstva tako i političkih elita.

Tiranija većine se obično kritikuje zato što je uperena protiv liberalnih prava pojedinaca i protiv prava manjina i manjinskih grupa. I to je u redu, ali je daleko od dovoljnog. Jer strah od vladajuće dokse uperen je i protiv svake misli koja nije spremna da samo zastupa, re-presentuje duh većine, već se usuđuje da govori i dela protiv predrasuda većine. Nije li i demokratija, ukoliko je podložna tiraniji većine, nešto što po pravilu teži da čitavo društvo, počev od pojedinaca i manjina, pa do političke elite, drži u stanju unutrašnjeg progonstva, u kojem svi „u crnu zemlju pogledaše“?

Takva strahovlada je danas infrastrukturno obeležje i opozicije i vlasti. Ona je, dakle, „nadstranačka“. Eto zašto najteža bolest demokratije nastaje onda kada njeni političari ni po čemu „ne štrče“. A takvi su danas u Srbiji populistički profilisani liderčići koji povlađuju predrasudama, zabludama, strastima, željama i, ukratko, slepilu, bedi i pohlepi vlastitih „birača“. To su oni koji, ako i imaju neke pameti, ipak

uživaju u blagodetima unutrašnjeg progonstva. Nasuprot tome, odgovoran političar demokratiji, tj. vladavini naroda pokušava da „otvori“ svoje i tuđe „oči“ (ma koliko to bio riskantan posao), jer on nije spreman da postojećim zabludama bezrezervno povlađuje. Svetu, pa i Srbiji su, danas, više nego ikad, potrebni oni koji će reći to što niko ne želi da čuje. A takvi su, ponajpre ili na prvom mestu – filozofi. Zašto na prvom mestu? Zato što ako njih ne bi na prvom mestu bilo, onda na drugom mestu ne bi bilo nikoga!

Bez sumnje, *autentična* (naravno, znamo da je taj termin riskantan, jer ko će nam reći šta je autentično?) vladavina većine *ne ide* linijom najmanjeg otpora, već teži da kritički dešifruje i obesnaži zakasnele otpore i oveštale, etnocentričke, mitotvorne i kvazi-državotvorne predrasude *svih*. Ali, ona bi morala da nađe rešenje i za predrasude koje dolaze iz sfere razmenske hegemonije. Dakle, demokratija samu sebe obavezuje da odvažno i odgovorno zastupa logiku zajedničkog života koja ne gleda samo u inertnu prošlost, već i u odgovornu budućnost. U tom poslu se mora ići linijom savladivog otpora, s nadom da predrasude većine *nisu nikakva*

sudbina. Heraklit je verovao u pamet ljudsku , jer je verovao u Hermodora... Unutrašnje progonstvo i gledanje u „crnu zemlju“ ili u kažiprst nevidljive ruke nije nikakva sudbina. Demokratiji je potrebna strategija koja bi ljudstvo oslobodila s jedne strane od patrijarhalnog i palanačkog duha, a s druge od duha pragmatične razmenske svedenosti sveta na nemisaonu, nekritičku, slepu doksomimetiku života.

Sveto prokletstvo

Još je Homer, u *Ilijadi*, proklinjao rat i zavadu na Zemlji i Nebu: „dabogda nestalo zavade i rata među ljudima i među bogovima“. Ali, naravno, to proklinjanje bilo je uzalud. Čini se da postoji neko *prokletstvo* u ljudskim odnosima koje nikad ne dopušta da miran i srećan period iole duže potraje. Ne samo konkretni ljudi nego i njihovi politički odnosi, programi i delovanja su podvrgnuti svuda prisutnoj zavadi. Zato se i sve dobre političke namere u praktičnom polju pre ili kasnije izvrgavaju u svoju neočekivanu suprotnost. Svaka politika je podložna kontrasvrhovitosti ili kontraindikacijama. Takoreći: zavadi sa samom sobom. To ćemo nazvati njenim *prokletstvom*. Tek

što ljudi malo „predahnu“, kad odjednom nastupa neka nova, neočekivana „havarija“... Bar na ovim našim prostorima u vezi s tim ne može se imati nikakva iluzija. Štaviše, mora se priznati da je na Balkanu sve *pojačano*. Drugde je prokletstvo takoreći benigna stvar. Jedni politički pokušaji propadaju da bi se rodili i izrodili drugi. Šansu uvek dobija druga politika čija obećanja su, naravno, „poetska“, kao i pravda, dok je praksa više sklona „prozi“... Ipak, u ovoj analizi se ne možemo baviti tim utešno-standardnim političkim prokletstvom. Prilike na ovim prostorima takve su da pitanje o običnom političkom prokletstvu nije zanimljivo.

Zanimljivije je pitanje o bezobalnom prokletstvu ili prokletstvu svakojakog radikalizma. Samo, na to bi neko mogao da kaže: aaa, pa da, na Balkanu je i to stara priča. Još je Heraklit (verovatno protiv Homera) tvrdio:

Valja znati da je rat opšti, i da je pravda – zavada, i da sve biva na osnovu zavade (razdora), i da tako treba da bude.

Pa ukoliko je sve razdor i zavada, onda mir i spokojstvo mogu da budu samo efemerno stanje. Na tom fonu će kasnije nastati formula koja glasi:

politika je rat nastavljen drugim sredstvima. Iako je arhaično, danas, takvo shvatanje nije sasvim zastarelo. Ono može da se nazove *polemocentrizmom*. U njegovom središtu je, naravno, ideja sukoba, zavade. Nije li to i danas veoma aktuelna priča? Na Heraklitove fragmente su se kod nas, u poslednjoj deceniji XX veka, pozivali veoma ugledni intelektualci, vršeći apologiju izvesnih aspiracija. Pošto smo tada izgubili sve ratove, one koje smo vodili i one koje „nismo“ vodili, onda je entuzijazam za ovu (Heraklitovu) mudrost naglo opao. I šta je ostalo? To je, sada, pitanje! Ostala nam je simbolička, nebeska nadoknada za zemaljske gubitke...

Naravno, standardno prokletstvo u politici lišeno je utopijskih kompenzacija. Zato se nebeska nadoknada u *realnim* političkim odnosima pre ili kasnije definiše kao bespredmetna ideološka priča. Pokazuje se da insistiranje na „svetoj zemlji“ u realnoj politici može jedared da bude drama, ali već drugi put postaje farsa. Ipak, ovde nije reč o real-politici. Ovde je reč o neutralisanju prokletstva putem *žrtvovanja*. A to je veoma stari oblik borbe protiv

prokletstva. Heraklit je na tu vrstu žrtvovanja imao odgovor:

uzalud nastoje oni da se krvlju očiste, kad se krvlju okaljaju – to je kao kad bi neko ko je u blato ugazio nastojao da se blatom opere.

Sposobnost režima S. Miloševića da se neobično dugo održi čak i u uslovima teških poraza, objašnjiva je samo počev od tih retrogradnih, anahronih kretanja ritualnog, žrtvenog prokletstva u čiju smo spiralu, poslednjih desetak godina XX veka neoprezno uleteli... Nešto od tog vrtloga i danas postoji, doduše, pre u farsičnom obliku nego u obliku stvarne drame. O čemu je onda reč? O simbiozi političkog, simboličkog i obrednog žrtvovanja, simbiozi koja bi htela da ljudsko prokletstvo podvede pod svoju kontrolu. Ako je prokletstvo naša sudbina, onda neka ono bude bar *sveto*. Taj testamentarni nastavak gubitničke politike podrazumeva bojkotovanje realnosti u ime simboličkog ništa koje je “naše sve”. Nepriznati poraz se, na taj način, “transformiše” u žrtvovanje realnog koje ima bezuslovni ritualni smisao, jer brani jednu stvar koja je *sveta*, dakle, samu neprikosnovenu Stvar.

Ipak, da li se može na duži rok bojkotovati stvarnost? Može. S tim što svako ko bojkotuje stvarnost, nju, na kraju, po pravilu – gubi. I gubi sebe u stvarnosti. Prokletstvo ovom ritualnom žrtvom, kojom se blatom ispiramo od blata, biva neutralisano. Samo: dokle? Budući da je žrtvovanje obredna stvar, ona mora da se uvek iznova potvrđuje. A s njom se i samo prokletstvo uvek vraća. Zaustaviti ga, makar ono bilo i *sveto*, moguće je samo priznavanjem poraza, dakle: stvarnosti kao traume. Ili pregovaranjem sa stvarnošću, pre nego što nastupi ono najgore. U ovoj fatalnosti ostaje nam, ipak, jedina uteha: kako god da se kriza završi pre ili kasnije doći će sledeća! Nije li, onda, to smisao Heraklitove tvrdnje da je *rat opšti i da je pravda – zavada*?! Jedino što ne znamo koliko je to utešno.

Heraklitovo doba rata

Živimo u post-heraklitovskom dobu, u kojem se objavljuje rat Heraklitovim fragmentima o ratu! Naime, samo ćemo ratom sprečiti da rat bude opšti i da pravda bude zavada... To je ključno geslo nastupajuće globalizacije. Može li takav poduhvat biti uspješan? Može. Samo, pitanje je dokle. Da li je uopšte moguće nasilje protiv nasilja koje ne bi samo držalo u napetosti ili ovekovečivalo dva nasilja – ono “dobro” i ono “loše” ili ono legitimno i ono nelegitimno – nego bi bilo u stanju da ostvari i situaciju (relativnog) nenasilja među ljudima? Politički izraz ovog pitanja glasi: da li danas u svetu globalni

intervencionizam vodi konačnom miru ili večnom, permanentnom, nezaustavljivom i, možda, imperijalnom ratu, fatalnom “ratu protiv rata”? Da li današnji život, mada je ispunjen zakonima koji uređuju njegove sadržaje (ali, naravno, i sam filozof živi unutar takvih zakona), ipak na svojoj koži trpi dvolične efekte ove napetosti između rata koji vodi rat protiv rata i, na svoj način, čini legitimnom Heraklitovu tvrdnju po kojoj je rat *opšti*. Samo, Heraklit je znao i to da je *opšti rat* u stanju da jedne učini robovima, a druge slobodnima, da jednima bude majka, a drugima maćeha... I to je, naravno, problem koji se u našim vremenima neće tako lako rešiti. A možda ni prepoznati.

Nekada je *filozofski mir* – kao egzistencijalni uslov bavljenja filozofijom – odisao optimizmom: misao je u stanju da izmiri napetosti i poravna nabore svih bačenih ili iznuđenih pogleda, da ublaži ili ukloni njihove nepomirljivosti, nespojivosti i neslaganja, da eliminiše protivurečnosti u njima. Ukratko, filozofski mir je uvek bio u stanju da iz sveta (ili: iz pogleda, predstave ili slike sveta) ukloni bol, da ukroti tu živu vatru iz koje sve potiče i u koju se

sve vraća... Danas više nije moguće govoriti o refleksivnoj ili fenomenološkoj *genezi svesti* kojom bi se, onda, utanačio jedan klasičan/moderan koncept umirujuće supstancijalnosti ili subjektivnosti. Subjekt i njegova supstanca, njegov svet su tek u svojoj uzajamnoj prisutnosti i napetosti – virtuelno mogući. Ta uzajamna prisutnost je, u isti mah, blizina i udaljenost, stopljenost i razmak, istovetnost i razlika... Nema mira u onom što je istovetno sa sobom. Identitet je rat, pakao, u najboljem slučaju legitimno nasilje koje je, naravno, uvek podložno ironiji. Zato, čini se, iza savremene ironije, svuda, na ovaj ili onaj način proviruje – Heraklit.

Ali, liberalni koncept modernosti, u svom optimističkom nastupu, sugerisao nam je da svaku borbenu dijalektičku negaciju i rat-koji-je-opšti može da zameni pojmom svekolike inovacije. Drugozakonitost (heteronomija, otuđenje) je, takoreći, premeštena u proizvodnu budućnost i njen bezrezervni optimizam. *Laissez faire*, koji menja istorijska lica, ali ne i ćud, te za koji, ako treba, vredi i ratovati, izdaje se, sada, za umirujući projekt budućnosti. Ali, to *par excellence*

moderno shvatanje po kome je inovacija jedan od najvažnijih principa konstitucije subjekta nije dovoljno za objašnjenje nužnih, a uvek nedovoljnih redefinicija subjekta, pošto je, kako bi rekao Heraklit, nedosežna dubina njegove duše.

Ne postoji načelo koje bi moglo da nam opravda veru da se subjekt na *sušti* način koreni u stalnoj jurnjavi za *uvek novim* ili *novim kao uvek* i, naravno, za novom sopstvenošću, suštinom ili identitetom. Za novim ratom. Jer, novi svet ne opravdava rat protiv starog. Najzad, novo, zajedno sa konkretnim uobličavanjem njegovog avangardnog (političkog, ideološkog, estetskog itd.) kretanja, ne može da se smatra unapred, *a priori* legitimnim i to tako da iz te legitimnosti, onda, izvodimo opravdanost (uvek) novih oblika nasilja i nove definicije pobjedničkog subjekta. Naime, sama neophodnost spontanih definicija i re-definicija subjekta nije fatalna posledica subjektive *inovativne* prirode (mada je, naravno, sposobnost inovacija jedna od važnih obeležja subjekta), čak i ako ona u sebi ne nosi nikakvu konačnu istorijsku svrhu, *telos* ili *eshaton*.

Postoji eksplanatorni jaz između *jesam* i *mislim* ukoliko bismo to *jesam* hteli

(naturalistički) da profilišemo počev od nagonске prirode. Ali taj jaz isto tako, mada s obrnutim predznakom, postoji ako bismo hteli da to *jesam* ukorenimo ili fundiramo odozgo, dakle, holistički ili onto-teološki. Time bi se takođe ukinuo pluralizam, a sve *drugo* bi se tolerisalo samo ako je sukob previše riskantan, a ako ipak nije, onda bi se bitka vodila do "pravedne pobede". Pritom, naravno, pobeda "moje" ili "naše" svetinje je, po definiciji, uvek pravedna! Do bola, do same filozofije rata. Pa ipak, pluralizam svetinja, koji može da se misli samo sa jednog sekularizovanog mesta, u stanju je da demantuje ne samo potrebu pozivanja na rat protiv rata, nego i na samog Heraklita.

Svaka vrednost-po-sebi (ili: svetost) može da se instrumentalizuje (= oskrnavi). U boga možemo licemerno da se kunemo! Što nije incident ili redak slučaj. Ali, vrednost po sebi je to što jeste samo ako *ne može* da se oskrnavi, instrumentalizuje. U kom smislu *ne može*? Za svetost skrnavljenja su samo iskušenja koja učvršćuju verovanje. Ako je, međutim, moguće mnoštvo (pluralizam) svetoga, bez intervencije *odozgo*, onda je sasvim normalno da, za bilo koju

vrednost svetog, sve spoljašnje, ukoliko prei instrumentalizacijom, nužno predstavlja izvesno osporavanje: ideološkim, religijskim ili doslovnim ratom. U stvarnosti u kojoj živimo, sveto je najčešće u isti mah potvrđivanje i osporavanje svetog. U prirodnom stanju, mnoštvo svetog je podložno ratu sviju protiv svih. Ono je polemos među bogovima, ali i među ljudima sa njima svojstvenim, svetim, i naročito političkim i razmenskim vrednostima. Dakle, Sveto, ukoliko se nudi tumačenju i refleksiji, predstavlja u isti mah potvrdu, ali i osporavanje izvesne suverene, apsolutne subjektivnosti. Dakle, u isti mah mir i rat. Ali, jedno je sigurno. Nikakvom svetošću/svetinjom ne može da se zauvek opravda postheraklitovski rat protiv rata, baš kao ni Heraklitov rat koji jedne učini robovima, a druge slobodnima.

Ko je neprijatelj?

Za mnoge filozofe neprijateljstvo, sukob i borba su bili prvorazredni ontološki princip koji je podrazumevao da je svakom bivstvujućem u njegovom bivstvovanju primereno aktivno ili latentno negiranje nekog drugog bivstvujućeg. To ćemo, generalno uzev, nazvati idejom *polemocentrizma*. Ili, a to se svodi na isto, idejom *logosa* kao *polemosa*. Sve je usredišteno, uključujući tu i sam totalitet, u ovom načelu Polemosa. Imajući u vidu Heraklita koji je, reklo bi se, najradikalniji zastupnik polemocentrizma, moglo bi se tvrditi da, u stvari, svako bivstvujuće *živi smrću* nekog drugog bivstvujućeg... Jedno

živo biće umire da bi se drugo moglo rađati. I to je ta polemocentrička primerenost bivstvovanju zahvaljujući kojoj je Heraklit mogao da tvrdi: "*Vatra živi smrću zemlje, vazduh živi smrću vatre, voda živi smrću vazduha*". Sa biohemijske tačke gledišta to je svakako pogrešno. Ali u Heraklitovim rečima računa se samo princip. A on, kao što znamo, glasi : živa vatra se merom pali i merom gasi, merom živi i merom umire... Kako da shvatimo taj princip? Ili taj polem koji postaje logos? U središtu je – mera. Šta nam ona govori? Živimo sa merom i umiremo sa merom. Mi i naš svemir. Tako i bogovi koje smo stvorili mi, kao i oni koji su stvorili nas... Heraklit, kojeg su smatrali oholim, naučio nas je nečemu izuzetnom: da ne smemo biti oholi.

Mnogi polemocentrici su, kasnije, razvili tu temu. Tako je, recimo, Niče bio spreman da u *Knjizi filozofa* tvrdi: "U nekom zabačenom kutku vaseljene rasute među mnogobrojnim sjajnim sunčevim sistemima postojala je jedna zvezda na kojoj su dosetljive životinje izmislile saznanje. Bio je to najoholiji i najlažljiviji trenutak 'svetske povesti', ali bio je to ipak samo jedan trenutak. Jedva je minulo nekoliko dahova prirode i zvezda

je utrнула: dosetljive životinje morale su da uginu." O kojoj meri paljenja i gašenja svemira i života u njemu je govorio Niče? Očigledno, on je pominjo nekoliko dahova prirode. Dahova i izdisaja. Ipak, njemu je u centru pažnje bila oholost ljudskog intelekta. Niče je hteo polemocentrizam bez logocentrizma. Dahove i izdisaje prirode neuviđavne prema patetici intelekta, spoznaje i uma. Zato je on mogao da tvrdi da je ljudski život uporediv sa basnom koja nikad neće dovoljno dobro da ilustruje "koliko je jadan, pun senki i prolazan, koliko je besciljan i proizvoljan ljudski intelekt u okrilju prirode. Postojele su večnosti u kojima ga nije bilo; pa ako opet bude s njim svršeno – ništa se neće desiti. Jer, za taj intelekt ne postoji neka dalekosežnija misija koja bi premašivala ljudski život."

Ovaj Ničeov "pesimizam" može da se shvati i kao malo preuranjena objava tzv. *kraja velikih priča*... Ali on može da se shvati i kao objava jedne velike i veoma uverljive priče koja baca senku na sve druge velike priče. Nije li takav isti slučaj i sa Heraklitom? Svet o kojem on govori nije stvorio niko ni od ljudi ni od bogova već je oduvek bio po *meri* sopstvenog "paljenja" i

“gašenja”... I to, bez sumnje, objavljuje kraj velikih mitoloških priča o uzvišenoj moći bogova i prometejskoj ulozi čoveka. Naime, Heraklit, kao i Niče, veruje da se rečeni kraj zbiva po ritmu (ili: merom) dahova i izdisaja prirode, a ne po meri boga, čoveka i njegovog intelekta. Konačno, i Heraklit i Niče su verovali da je objava kraja teološkog i antropološkog usredištenja sveta moguća samo ako se uspostavi jedno drugačije, “više” *usredištenje*. Najmanje ćemo pogrešiti ako tu vrstu usredištenja nazovemo – *polemocentrizmom*.

A ipak, tu treba biti oprezan. Moguća su različita tumačenja polemocentrizma. Počev od pedesetih godina XX veka, Karl Šmit svom polemocentričkom određenju *političkog* daje naglašenu egzistencijalnu notu (što je postupak koji je u tom trenutku bio u modi). Reč je o egzistencijalizmu koji se probija počev od refleksivnog, fenomenološkog polazišta: "*Distinguo ergo sum*". Distingviranje, razlikovanje... čega? Same stvari? Samog rata? Onoga što je u ratu neminovno sporno, razdvojeno, pocepano, razdrto? "Je pense, donc

j'ai des ennemis" (kaže Šmit u pismo Frojndu, 1964). To nam se čini, ipak, malo preteranim.

Međutim, mišljenje ima sposobnost da nas intencionalno uputi na samu Stvar i na ono što se njom diferencira, dakle, na razdor, sukob, rascep, rat – na Heraklita? – i da, u isti mah, u sebi reflektuje, promišlja to upućivanje. Mišljenje je, rekao bi slavni Efešanin, *logos koji sledi* (ili: *misli*) *logos*, ali u isti mah i *logos* shvaćen kao univerzalni *polemos* (ili: rat kao otac sviju). Zato se mišljenje u svim svojim individuacijama (na priznat ili nepriznat način) javlja kao živa vatra koja izražava termodinamičko neprijateljstvo spram svega *živog*. Mislim, dakle, negiram život kakav on jeste, u obliku onoga što je Aristotel nazivao bilo *zoe* bilo *bios*. Misliti = imati neprijatelja i, naravno, biti neprijatelj. Jer, imati i biti ovde označava jedno te isto: neprijatelja. "Ja ga rađam kao što Bog Otac rađa Boga Sina", kaže Šmit (u pismu Joakimu Šikelu iz 1970. god.). Neprijatelji su Jedno i, možda, *braća*. To je, bez sumnje, teodiceja, jer tu celina ("braća") opravdava zle delove (neprijatelje i njihova neprijateljstva). Da li je Šmit, zapravo, konsekventni dijalektičar i heraklitovac?

Kako god da tumačimo Šmitova shvatanja, mislim da je metodička obaveza da to činimo uvek s najboljim namerama. Uvek, to znači u svim slučajevima u kojima nemamo nekog eksplicitnog i opravdanog (posebno etičkog) razloga da postupimo drugačije. Sada i ovde, svakako, nemamo nikavog razloga da u Šmitovom mišljenju ne uočimo jednu postojanu nameru: da se pojmovima *prijatelj/neprijatelj*, njihovom odnosu (razlici, diferencijaciji i diskriminaciji) i nužnom suprotstavljanju pripišu velike i, zapravo, prevelike onto-teološke i egzistencijalne obaveze.

Da bi se pokazalo kako iskorak iz opozicije prijatelj-neprijatelj nije moguć, neophodno je, smatra Šmit, izaći iz specifično-političkog voluntarizma i zaći u neku vrstu metafizike koja se već sasvim dovoljno osvedočila kao revnosni (što ne znači i uspešni) čuvar onog supstancijalnog u prostoru i vremenu. Zašto ovaj teoretičar političkog tu svoju metafiziku profiliše kao metafiziku Jednog, kad u neprijateljstvu nužno mora biti bar dva (neprijatelja)? Bilo kako bilo, Šmit se rađe odlučuje za bratstvo-teror Jednog. Pri tom, to Jedno je za njega obeleženo

teološkim Trojstvom ili trojstvom koje je dato kao *stasis*, *status* i *statut* jedne Države. U isti mah, ono je uvek i dvojstvo, tj. dvojednost neprijateljstva i prijateljstva, odnosno Jedno koje je u sebi konstitucionalno rascepljeno. Ipak, Jedno je to čemu su težile ne samo Države/Narodi/Nacije nego i desni i levi totalitarizmi. Nebitno je to što se oni rukovode, po pravilu, nemogućim, utopijskim nalogima.

Derida veruje da postoji izvesan afinitet između, s jedne strane, Šmitove političke misli koja je bila sklona konzervativizmu i, s druge strane, najrevolucionarnijih, u to vreme, strategija političkog delovanja, onih Lenjina i Maoa. Derida takođe, u *Politikama prijateljstva*, napominje da je izvesna ekstremna levica u mnogim zemljama pokazivala interes za Šmita. Tu Derida postavlja pitanje: da li su Lenjin, Mao i Šmit imali istog prijatelja i ko bi to mogao da bude?

Jedno je sigurno. Šmit rado preuzima Platonovo verovanje po kome je unutrašnjim odnosima Helena primeren *stasis*, zato što su oni rođaci, braća, što su Jedno, dok je *polemos* primeren odnosima između Helena i varvara, koji, bez sumnje, nikako ne mogu biti rođaci. Heraklit

prema Efešanima nije osećao nikakve naročite rođačke afinitete. Ali, zar sve to onda ne znači da neprijatelji ne mogu biti braća? Ipak, Šmitovo Jedno (kao dvojedno) uključuje, interiorizuje i braću-neprijatelje, odnosno varvare. Tu se sada postavlja pitanje: da li je Jedno iznad ili ispred razlike i diferencijacije između neprijatelja? Da li je ono meta-diskurs koji nam revnosno izravnava nabore, one koje stvara diferencijacija u nedrima političkog? Nije li ideja Jednog, čak i u varijanti svoje dvojednosti, preterana ontološka, transcendentalna ili, ako hoćete, logocentrička obaveza?! U tom slučaju, Heraklit ne bi bio logocentrik, pošto je njemu polempos opšti i zato ne dopušta nikakvo Jedno koje bi bilo iznad.

Naravno, i sam Derida je spreman da uperi sve instrumente svoje dekonstrukcije u to Jedno, onda kad ga opisuje, u kontekstu analize Šmitove "*stasiologije*", kao Jedno koje se "deli i suprotstavlja, suprotstavlja sebi samom uspostavljavajući se, potiskuje i siluje razliku koju nosi u sebi, vodi rat, *vodi sa sobom rat, sebe zastrašuje i sebi čini nasilje*, preobražava se u nasilje uplašeno da se neće sačuvati drugog, jer ono se, uvek, čuva drugog, Ono, Jedno, Jedno

'različito od samog sebe'" (*Politike prijateljstva*)? Ukratko, Derida u Šmitovoj "*stasiologiji*" vidi afinitet za višak nasilja. Onaj višak na koji ni sam Heraklit nije pristajao. Pristajući rađe na duh, ako ne i slovo, dekonstrukcije.

Ali, gde ćemo, onda, legitimno smestiti (*šmitovsko*) *političko*? Ono političko koje je opsednuto polemosom, razlikom i diskriminacijom između prijatelja i neprijatelja, a sve u ime *stasisa* i Jednog? Da li na tle bića, egzistencije, Jednog, ili možda svuda po malo? Može li da se misli događaj polemosa bez teodiceje? Nije li to, upravo, bio Heraklitov poduhvat? Ako ipak poželimo da, tumačeći Šmita, izbegnemo bilo kakve filozofske ekstrapolacije, šta bi nam onda još ostalo? Da li još bilo šta sem običnog voluntarizma koji favorizuje odluku u odnosu na normu? Na čemu bismo onda zasnovali – ako je tu uopšte potrebno zasnivanje, utemeljenje, ukorenjivanje – tvrdnju da iskorak iz (specifično političke) opozicije prijatelja neprijatelj jednostavno *nije moguć*, odnosno da iskorak iz militantne politike nije moguć, da je takva politika, jednostavno, naša sudbina? Šmit je filozof opravdanog zla. I bez sumnje, bilo je

vremena kada je opravdano zlo bilo ključni pokretač istorijskog događaja. Ta vremena se uvek, pa i danas, regularno – vraćaju. Mi ih prepoznajemo u mnogim znacima aktuelnog globalizacijskog kretanja. Ipak sada, iako radikalno zlo nije iščezlo iz politike, ono se više ne doživljava kao sudbina. Nema fatalnog razloga da *politika* neprijateljstva bude naša sudbina. Naš dovoljni neprijatelj je ono što se u nama i oko nas merom sopstvene zastarelosti, entropije i propadanja gasi... I protiv tog neprijatelja se, naravno, možemo boriti, ali bez preterane nade da će se logika (ili: logos) žive vatre time nadvladati.

Sablasno ništa

Ideal jednog, verovatno je najstariji i veoma uporno trajajući ideal filozofije. Već Talesu se (po D. Laeriju) pripisuju reči:

Traži samo jednu mudrost, biraj jedno jedino dobro, jer tako ćeš zavezati jezik brbljivcima koji pričaju bez kraja.

U stvari, taj ideal jednog u sebi sadrži logičko načelo protivurečja (A nije ne-A). Odnosno načelo identiteta: A je samo A, a ne sve ono što pričaju brbljivci čije mnjenje (*doxa*) nema kraja... Tek tu gde prestaje *doxa* počinje *episteme*, počinje, dakle, *filozofija*. Čini se da je logika, a to znači *Logos*, od početka same filozofije, bio prvo i najvažnije sredstvo odbrane protiv brbljanja. Naravno, mi vidimo da je danas brbljanje pobedilo. Ali, možda je neophodno reći da je *doxa* nastanjena u samoj suštini ljudske razumnosti, kao njena granica na koju ljudi, pre ili kasnije, naleću kao na sudbinu?

Bilo kako bilo, prvi filozofi su bili optimisti: iako je ne prisvajaju svi, razumnost je dostupna svima. Ali, po koju cenu ili pod kojim uslovima? Ponajpre, po cenu da se poštuje logika (načelo protivurečja) i *Logos*. Zato je Heraklit mogao da tvrdi:

Ako ste počuli ne mene, nego Logos, onda je mudro složiti se da je sve – jedno.

Isto to je, samo na drugačiji način, Heraklit tvrdio i u fragmentu koji glasi:

Ljudi koji su budni poseduju jedan jedini i opšti svet;

što se tiče onih koji spavaju, svako se povlači u svoj posebni svet.

Ono što je pouka ovog fragmenta glasi: svet je jedan, ali taj jedan svet nije moguće sazdati od bilo kog posebnog sveta, jer on je opšti. Ali, već je Ksenofan, kojeg Heraklit zove *neznalicom*, tvrdio da mnoštvenost u odnosu na celinu ili jedno nije bitna, tako da po njemu svet nije opšti – sazdan od bića i nebića, istina i laži – već je samo Jedan izdvojen iz gungule... A to je, već, bilo dovoljno da Heraklit Ksenofana nazove *neznalicom* i *prividnom sveznalicom*. Međutim, Ksenofan je bio osnivač elejske škole. Tako da se

njegova misao produbila kod Parmenida, Zenona i drugih. Ali, u toj proceduri apstrahovanja od svega pojedinačnog i posebnog Parmenid je stigao do toga da poistoveti biće sa mišljenje, a to znači sa logičkim načelom identiteta. Izvan bića nema ni mišljenja, kao i obrnuto. Dakle, da A jeste A garantuje se ovom rečicom jeste koja je u isti mah kopula i samo biće. Ali, na taj način, načelo istovetnosti sa sobom ili identiteta pokazuje se kao prazna ljuštura smisla koja, naprosto, nije ispunjeno diferenciranošću sveta, u kojem se svekoliko biće (život) preobražava u nebiće (smrt).

U svakom slučaju, posle Parmenida filozofi nisu mogli da prihvate tezu da je prvo i jedino načelo filozofije – biće. Neprihvatljiva im je bila i Ksenofanova teza da je Sve Jedno. Svođenje bez ostatka svega ili mnoštva na Jedno/celovito Biće izgledalo im je kao svođenje žive raznolikosti na monotonu jednoličnost. Problem dakle nije bio u samom biću nego u bivstvujućem, u tome šta (sve) jeste bivstvujuće. Pritom, mnoga znanja o tome šta sve jeste neće dati odgovor na pitanje o odnosu između bića i bivstvujućeg ili jednog i mnoštvo.

Da biće postoji, to, reklo bi se, dakle nije bilo sporno, ali sporno je kako ono postoji, odnosno kako jeste to što jeste. Na to pitanje (*kako*) nuđeni su veoma različiti odgovori. Zajednička crta svih tih odgovora bilo je samo to da velike filozofske istine nisu mogle biti puke fikcije i mnenja (*doxa*). Nije sve mnenje i fikcija, naprosto zato što postoji nešto što postoji, što jeste, a reći da jeste (ili da postoji) to što jeste po opštem shvatanju je nesporno moralo biti – istina. Istina ima bezuslovno uporište u bivstvujućem, stvarnom, postojećem, u činjenicama, a ne u fikciji i mnenjima. Ova metafizička pozicija živahna je u filozofiji i dan-danas. Po njoj istina postoji samo ukoliko ono što postoji zaista (stvarno, empirijski-evidentno ili onto-teološki nesporno) *postoji*. Čitava filozofija razvijala se u senci ovog ključnog stava. Istina je morala biti izvestan odnos između saznanja i onoga što jeste. Ali, njeni problemi su se profilisali u senci pitanja o nebiću, o onome što nije. A to, u izvesnom smislu, znači u Herakitovoj senci.

Problem sa nebićem je u tome što biće u celini po logičkom načelu protivurečja, po kome biće, naprosto, nije ne-biće, isključuje mogućnost

da u njemu ili pored njega postoji nešto što ne postoji, odnosno nebiće? Zato je po Parmenidovom “nebiće nije” sasvim normalno da se, po tom načelu, prihvati da je biće sve što nam ostaje, dakle, da je “celina”, “totalitet”, sve što filozof još “ima”, te da izvan te/takve celine/totaliteta ničeg (drugog) više ni nema. Međutim, ako je biće množtvono i diferencirano, onda važi i pravilo da bivstvjuće zvano *reka* nije bivstvjuće zvano *planina*. Niti da bivstvjuće zvano *reka* nije u jednom trenutku isto kao i u drugom. Diferenciranost podrazumeva entitete koji se uzajamno isključuju, negiraju, koji su jedan drugom nebiće, ne-A. Reka nije planina, jabuka nije kruška... Naravno, sve to važi i obrnuto. Svaki entitet (= koji jeste) podrazumeva u sebi ne-bivstvovanje, ne-postojanje, ne-prisutnost drugih entiteta. Ako toga nema, onda njemu preostaje još samo da bude Parmenidovo biće!

Ali, već time se filozofima moralo da nametne neugodno pitanje: kako postoji (jeste) nešto što ne postoji (nije)? Platon je, u *Sofistu*, to proglasio “velikom poteškoćom”, jer nije jasno na šta bi ime nebića “trebalo da se odnosi”. U stvari,

to su vezana pitanja: kako je moguće bivstvovanje bivstvujućeg i bivstvovanje nebivstvujućeg? Ipak, skoro svim filozofima (s časnim izuzetkom nekih sofista) biće je bilo polazna tačka i garancija mogućnosti istinitog diskursa. Ali, ono više nije moglo biti (kao kod Parmenida) *najviše* i *jedino* načelo. Kod Heraklita to nikada i nije bilo.

Nije sporno to da su filozofi i pre Parmenida, odnosno oduvek ili, što se svodi na isti, počev od Talesa, (na implicitan, netematizovan način) zastupali tezu o primatu bića; samo oni nisu tvrdili da *nebića nema*, jer su verovali da je nebiće uvek tu negde i da je “vezano” uz biće. Zato je Heraklit mogao, recimo (to je samo jedan primer), da kaže:

Vatra živi smrću zemlje, vazduh živi smrću vatre, voda živi smrću vazduha, zemlja živi smrću vode. Dakle: smrt zemlje rodi vodu, smrt vode rodi vazduh, smrt vazduha rodi vatru, i obrnuto.

Tu je, dakle, očigledno da nebiće (u obliku smrti) ima, po Heraklitu, sposobnost da rađa različite oblike bivstvujućeg: vatre, vazduha, vode i zemlje. Principijelno pitanje za svu post-parmenidovsku filozofiju bilo je: kako integrisati nebiće u tezu o primatu bića? Posebnu brigu o

tom pitanju, odnosno o ulozi i statusu nebića u poretku bića, vodila je ona filozofska tradicija koja potiče od Heraklita i koja je (kasnije) nazvana *dijalektikom*. Teza o primatu bića ni u toj tradiciji nije napuštena. Hegelov pojam *negacije* podrazumevao je očuvanje na višem stupnju onoga što se negira. Da li to važi i za Heraklita? Ta intervencija negacije je, u krajnjoj (sintetičkoj) instanci ciljala na viši stupanj bića, na ispunjenje ili zadovoljenje bića. Dijalektika je, generalno uzev, bila mišljenje nebića (smrti, negacije, budućnosti) kao Još-ne-bića (da upotrebimo, ovde, jedan Blohov termin). U tom načinu mišljenja i sama istina je bezuslovno vezana uz ono Još-ne, što je bio sinonim odgođenog, ali obećavajućeg nadolaska bića. Ukratko, dijalektika nije htela da napusti tezu o primatu bića, već je, posredstvom antiteze, težila da njenu nedostatnost kompenzuje i da je uzdigne na viši/krajnji stupanj ispunjenosti. U tom slučaju je i sama istina bila bezuslovno vezana uz taj uzdignuti (ili: nadignuti) status po sebi i za sebe datog bića.

Ali i tom nadizanju bića došao je Kraj, možda već sa Heraklitovom filozofijom. Danas ovaj motiv kraja nadizanju bića najbolje otkriva u

dekonstruktivnim motivima filozofije. Pa ipak, čini se da, paralelno s time, teza o primatu bića i dalje živi u mnogim filozofskim diskursima svoju utvarnu, sablasnu egzistenciju. Zato je filozofiji više nego potrebna predostrožnost. Ona se može u izvornom obliku naći kod filozofa kao što je Heraklit. Zato bi Heraklitovi fragmenti mogli, danas, da od početka do kraja nađu mesto u dekonstruktivnom mišljenju razlike!

Logos pristupačan svima

Iskustvo nam je budalasto

Iskustvo nam je ne samo palanačko, nego i budalasto. Okruženi smo svakojakim (globalnim) mnenjima (*doxa*), budalaštinama (od tur. *budala* – glupan, tupan, slaboumnik), pomanjkanjem pameti, ludostima (i bezumljem), pa najzad i ludilom (neurozom ili psihozom: kolektivnom paranojom, šizofrenijom itd.). Svako ljudsko biće, kad se rodi, nasleđuje čitavu gomilu skarednih gluposti, dok razuma i razumnih stvari u toj Pandorinoj epistemološkoj kutiji ima neuporedivo manje... Skoro nimalo. I tako biva oduvek, u svim vremenima, pa i u ovom našem, čija ludost je sada samo opasnija nego što je ikad bila. A ipak, jedan veliki mislilac koga nazivahu *Mračnim* odvažio se, poodavno, da ustvrdi: *Razumnost je pristupačna svima.*

Nema sumnje, *razumnost je pristupačna svima*. Samo, da li mi na valjan način razumemo te reči? Da li one znače da nikome nije, bar ne u načelu, zabranjen pristup onome što je po sebi razumno (Heraklit bi rekao: *Logosu*)? Odnosno: da svako, već samim rođenjem, biva dovoljno opremljen za mogući diskurs koji cilja na *Logos*, dakle, za diskurs (filozofskih) načela? Ne znači li to, drugim rečima, da je svako rođen da bude filozof? Čak i ako je, očigledno, samo budala, idiot ili pokvarenjak?! Sve u svemu, mnogi toj svuda-i-svagda pristupačnoj razumnosti (šta god da se pod njom podrazumeva) rađe – ne pristupaju. Podjednako danas kao i u Heraklitovo ili Talesovo vreme. I tu onda, naravno, imamo problem: zašto ljudi rađe biraju tupost, ograničenost i *doxu*, nego razumnost ili, čak, umnost?

Problem se uvećava ako znamo da umesto reči *razumno* i *umno* možemo da upotrebimo i reči kao što su: *racionalno*, *logično*, *smisleno* i druge slične njima. Zaista, zašto ljudi u svom govoru, mišljenju, delanju, ne pristupaju *razumno* kada im, već, sam taj pristup, u načelu, nije zabranjen? To je pitanje izvesne mnogolike

osujećenosti ili suštog nedostatka. Sam taj nedostatak je podjednako nametljivo prisutan sada kao što je to bio i pre dve i po hiljade godina. S tim što je u ovom trenutku, sve to samo znatno složenije. Naravno, u meri u kojoj je i sam život postao složeniji. Sada su mnoga znanja zagađena mnenjima, nerazumnošću i, čak, ideološkom i drugom ostrašćenošću. Zato jasna i stroga deoba između *doxe* i *episteme* više ne postoji. Previše je tih znanja koja se samo »prave pametna«...

Dakle, može se komotni reći: ljudi žive u teškom *deficitu razumnosti*. Pri tom je svako nerviranje izlišno. A opet, opet – nerviramo se. Jer, poput Heraklita, verujemo da je *razumnost* u načelu (samo, u kom i kakvom načelu?) pristupačna svima... Ili je, bar, *svud-poželjna*. I niko neće sporiti da je *razumnost* veoma cenjena, a neki put čak i korisna stvar. Mada ćemo tu stvar češće naći u željama nego u stvarnosti. Ipak, nije sporno ni to da želje, na našu sreću ili nesreću, mogu da budu veća stvarnost od stvarnosti same! Ali, sa željama i fantazme, zablude i iluzije.

Pa ako je razumnost, zajedno sa svojim brojnim sinonimima i metonimijama, toliko poželjna među ljudima, zašto je ona, ne samo u

rečima i mislima, nego i u ljudskim delima tako skromno zastupljena? Možda ljudi, po nekom ukletom pravilu, žele uvek pogrešne stvari? Sam Heraklit je razborito upozoravao: *Za ljude nije bolje ako im se ostvari sve što žele*. Što znači: i same želje su pristupačne svima, ali suviše često na pogrešan ili prevrtljiv način... Tako da, bez obzira na krupna očekivanja, deficit razumnog ipak ostaje očigledan.

Heraklit je bio, takoreći, opsednut tim problemom: mora da postoji neki razlog, uzrok, izvor, načelo ili zakon – i Efešanin bi, ponajpre, rekao *logos* – koji čini objašnjivim ovaj deficit razuma u svetu, bez obzira što se razumnost, inače, smatra tako poželjnom. Jer, ako se sve dešava u skladu sa *logosom* (u modernijim vremenima reklo bi se: *u skladu sa zakonima prirode, društava i psihe*), onda iz toga sledi da se i deficit razumnosti u čovekovom bitisanju takođe dešava u skladu sa *logosom*! Jer zašto bi u tome bilo izuzetka?! Logos kao umni govor nudi, dakle, kako iskaze o onome što je po sebi *razumno*, tako i objašnjenja za izostanak *razumnog* u ljudskim poslovima.

Pa ako je tako, onda bi i nauke, počev od

filo-logije, psiho-logije, socio-logije (uključujući tu, verovatno, i *filo-sofiju*) morale da mogu, svaka na svoj način, da daju zadovoljavajući odgovor na jednostavno pitanje: otkud deficit razumnosti u svetu njegove poželjnosti? Najzad, svaki filozof bi morao da, u svom filozofskom arsenalu, poseduje i pitanje (ako ne i odgovor na njega): zašto se većina ljudi ipak drži gesla: *nemoj da filozofiraš*. I zašto se, danas, individualno pravo na doxu, tupost, vlastitu ili zajedničku ludost, paranoju i, generalno uzev, tzv. *vlastito mišljenje*, smatra, takoreći, najvišim ljudskim pravom.

Videli smo, po Heraklitu, ljudima *Logos* nije *razumljiv* iako ga oni, u načelu, *mogu* razumeti. Baš kao što i logiku i psiho-logiju i stomato-logiju mogu razumeti. A opet, najčešće, ljudi ne vode nikakvu, a kamoli razumnu brigu o svojim pojmovima, emocijama ili zubima. Pa, takoreći, ni o poretku u kojem žive. Čovek *doxe* može nešto da čuje, pa i da dozna, čak i da zna, ali to ne znači, kaže Heraklit, da će on to znanje i razumeti. Šta je tome pravi razlog? I da li postoji *jedan?*

Šta god da je razlog, on ne bi mogao biti slučajan. Tako da *logos* (ili, ako hoćete,

racionalnost) u sebi *mora* da nosi i princip objašnjenja sopstvenog nerazumevanja i neprihvatanja od strane ljudi. On, dakle, *mora* sebi to da objasni, samo ostaje nejasno: da li i *može*?! Da li je *logos* (ili: logika filozofije) zaista spreman za takva objašnjenja? Jer šta ako je samo *nerazumevanje* njegova spoljašnja (= od njega nezavisna) granica, a time i granica njegove konstitucije, njegovog ustrojstva i njegove kompetencije? Šta ako su nerazumno ponašanje i nerazumevanje razumnog, bar u nekim važnim situacijama, potpuno bezrazložno prisutni i neobjašnjivi? Najzad, šta ako je besmisao uzrok samome sebi, svojevrsni *causa sui*?

Bilo kako bilo, sve dok uvažavamo autoritet *logosa*, važi to da čak i ono što je nerazumno *mora* da ima *dovoljan* razlog. I zatim, rekao bi Heraklit, taj razlog ne može da ne bude za osudu! Jer, *jednog lepog dana, boginja Pravde već će osuditi sve te kovače laži i njihove lažne svedoke!* Miroslav Marković taj fragment u *Filozofiji Heraklita mračnog* komentariše na (ne)očekivan način: "U laži su kratke noge." Svakako, u laži su kratke noge, bilo da je to laž svakodnevnog ljudskog mnenja ili laž pogrešnih

mitoloških ili filozofskih teorija... *Dike*, grčka boginja pravde – koja je ovde samo još jedan sinonim za *logos* – svakako je lukavija od svih tih šarlatana koji imaju suviše kratke noge, tako da će ona, pre ili kasnije, naći načina da ih kazni za njihove krivotvorine...

Dakle, ljudi koji se prepuštaju nerazumnoj rizikuju da *Dike* otkrije kratkoću njihovih nogu. Problem nastaje onda kada imamo posla sa nerazumnim koje ne samo što nema dovoljan razlog, nego nema nikakav.

Heraklitova dekonstrukcija

Razlozi za (ljudsko) nerazumevanje logosa su možda najvažniji deo samog logosa *i*, svakako, njegovog razumevanja vlastitih granica i naročito onih granica koje prekoračuju svaki razlog. Ključna pretpostavka logosa/razumnosti je da nema ničeg – bezrazložnog. Čini se, po tome, da logos drži čvrsto u ruci ključ za razumevanje ne-logosa. A to znači ne samo različitog-od-logosa nego i protivnog-logosu, to jest anti-logosa. Po tom shvatanju, sve ima svoj uzrok, razlog, svrhu ili cilj. Čak i protivsvrhovitosti, protivcelishod-

nosti, pa i kontraindikacije. Eto zašto mora da postoji i zakon (razlog, uzrok, princip) koji reguliše materiju gluposti. U najširem smislu, to je materija *nerazumevanja* zakona (razloga, uzroka, principa). Ona je neophodna, baš kao što je neophodan i zakon mogućeg (iako retkog) razumevanja zakona... Tako, bar, stoji stvar u *logocentrizmu*. Jedini problem sa logocentrizmom je to što je, suviše često, ljudska ludost, blesavost ili nerazumnost upravo – bezrazložna! U stvari, kao što je Logos nedosežan do Kraja, isto tako je i ludost u sudnjoj instanci – nedosežna!

Ali, sam logos je optimističan i on ovu manjkavost ne prihvata. On više voli da gospodari svim uzrocima i razlozima. Kada bi nerazumno ponašanje moglo biti bezrazložno ili kada bi razlozi za nerazumevanje razumnog (zakonitog, nužnog) bili nepristupačni, odnosno smešteni potpuno izvan razumnosti i razuma, onda bi ljudi mogli, komotno, bez ikakve griže savesti da se valjaju u blatu kao svinje, budući da se, kako kaže Mračni: *svinje više raduju kaljuzi nego čistoj vodi*. Ali, ako su, naprotiv, ti razlozi razumu pristupačni i prozirni, onda bi ne samo poželjno nego i neophodno bilo da se o njima polože kakvi-takvi,

pa ako treba i filozofski račun.

Zaista, zašto ljudi govore i delaju nerazumno, kad već više vole čistu vodu od kaljuge? Eto pitanja koje je, čini se, ključni problem Heraklitovog izgubljenog spisa. Naime, slavni Efešanin je na sam početak svog spisa (po Aristotelovom svedočenju) stavio tvrdnju da su ljudi nesposobni da shvate *logos* kako pre nego što su o njemu nešto čuli, tako i kada su jednom čuli. Pa iako se sve dešava po *logosu* – nastavlja dalje Heraklit – ljudi naliče na glupane kad god se, bilo rečima, bilo u delima, suočavaju s tim neobičnim iskušenjima *logosa*. Istinu govoreći, *logos* (po kome jeste sve što jeste) nas stalno uvodi ili zavodi u neugodna iskušenja! Eto zašto s njime nije lako izaći na kraj, kao što to, uostalom, nije ni sa razumnošću. Pa ako znamo da stvar stoji tako već oduvek ili od iskona pa do danas, to nam, ipak, neće doneti nikakvu utehu!

Heraklit je za sebe, bez nepotrebne skromnosti, tvrdio da je u stanju ne samo da razume *logos* nego i da objasni i one neiskusne, pogrešne (doksatične) ljudske reči, kao i pogrešna (doksatična) dela, rastavljajući ili rasklapajući ih (mi bismo danas rekli: *dekonstruišući ih*) po

šavovima njihovog nakaradnog ustrojstva... Tek tim postupkom je uopšte i moguće nekako se probiti do Logosa. Što znači da nisu svi baš slepi za njegove boje.

Samo, avaj! Ono što Herakit veruje da je bio u stanju da učini, to njegovim, a zatim i našim savremenikima ni približno ne polazi za rukom. U svom prvom, uvodnom fragmentu slavni Efešanin nam samo naznačuje problem. Na prvi pogled, reklo bi se, čak, da taj fragment dovodi u sumnju stav da je *razumnost pristupačna svima*. Ali ova sumnja, bar u logocentrizmu, nije opravdana!

Sama tvrdnja da su ljudi podjednako nesposobni da shvate Logos kako pre nego što o njemu nešto čuju (na predmet nivou), tako i posle toga (na meta-novou), ukazuje na važnost refleksivne strukture rečenog nerazumevanja.

Ipak, čelni Heralitov fragment ima programsko značenje, mada se u njemu u isti mah naznačuje *problem*: razumnost, očigledno, ne može biti neka posebna mudrost. I naročito ne može biti dostupna tupima i ograničenima. Jedan drugi fragment daje objašnjenje, tvrdeći da *oni koji žele* (samo, naravno, želje su jedno, a stvarnost drugo) *da zbore (i tvore) sa razumom*

moraju naći snagu u onome što je opšte za sve. Problem je u tome što se to retko dešava, ljudi tu snagu ne nalaze; a opet, bez obzira na tu žalosnu činjenicu, oni *moraju* da je nađu, naravno, ukoliko uopšte žele da razumno zборе i tvore. Na kraju, svojoj argumentaciji Heraklit nudi zanimljivu analogiju. Ovu snagu neophodno je iznaći, *baš kao što jedna gradska republika nalazi snagu u svom ustavu* (budući da je to, takođe, snaga *opšteg za sve*), *samo mnogo snažnije negoli ona.* Zašto mnogo snažnije? Zato što sam ustav (ili: pozitivno pravo) ne mora da poseduje snagu *opšteg za sve*. Dakle, razumnost/racionalnost izgovorenog logosa mora da bude mnogo snažnija (tj. performativno uverljivija?) od razumnosti/racionalnosti ustava/zakona. A to onda znači da sa stanovišta *Logosa* i sami ustavi mogu da budu podložni kritici.

Ali, zašto bi umni govor (*logos*) ili filozofski diskurs načela morao da nađe snagu koja je snažnije-univerzalna od razumnosti samog ustava/zakona? Zašto bi govor filozofa morao (ili: mogao) da bude performativno-snažniji od govora zakonodavca? Nije li liberalno-demokratski ustav/zakon, recimo, jedne Velike Britanije,

dovoljno snažan za sve koji žive u njoj, uključujući tu i analitičke filozofe iz Oksforda, tako da su oni, kao »snažni« filozofi, tu onda, zapravo, izlišni!? Ili je Heraklitova priča, u stvari, preterivanje koje ima svoju cenu: filozof u svom meta-diskursu, koji je u isti mah diskurs načela, postaje, u stvari, nužno nejasan, spekulativan ili, čak, mračan?

Heraklit bi, u to ne treba sumnjati, branio umni govor (logos) filozofa: ljudi, stvarajući ustav/zakone, pa i vladajuće poretke, kreću na put onoga što je opšte za sve (dakle, razumno), ali se na tom putu uvek i zaustavljaju. Pa će se, pre ili kasnije, pokazati da ni Velika Britanija nije u tom pogledu izuzetak. No, tu se odmah nameće pitanje: zašto se na ovom putu ljudi, po pravilu (po nekom zakonu, *logosu*), zaustavljaju?

Moguće je navesti više razloga. Najpre, oni se zaustavljaju zato što ustav/zakoni ne pokrivaju sve životne ili istorijske situacije u kojima je razumnost u stanju da *nađe snagu opšteg za sve*. Ukratko, scena polisa, politike i zakona suviše je sužena da bi se u njoj manifestovala sva snaga univerzalnog. Ili: samo po sebi postojanje ustava/zakona nije dovoljno da bi se pokrilo ono

što je *opšte za sve*. Ostaju, uvek, neugodna pitanja kao, recimo: šta je sa »odmetničkim zemljama«?

Za razuman ustav/zakon potrebni su razumni ljudi (da bi razumnost praktikovali u mislima i delima), pošto bi, u protivnom, taj ustav/zakon bio i ostao mrtvo slovo na papiru. Ali to, takođe, znači da je razuman čovek već sam po sebi – zakonodavac: *I volju jednog slušati je zakon*, kaže Heraklit, a zatim i to da je *jedan meni koliko i deset hiljada, samo ako je najbolji*. Da li je to Heraklitov aristokratizam, elitizam, ekskluzivizam? Jedno je sigurno: uvek je bilo to da je neko pametniji, sposobniji ili bolji od drugih. Jedino je pitanje: ko je pametniji?

Postoji, rekao bi Heraklit, jedan značajan razlog zbog koga je neophodno da razumni/zakonodavni govor (*logos*), razume se pametnijeg, dakle, filozofa (jer koga drugog?), bude snažnije-univerzalan od razumnog ustava/zakona. Taj razlog sastoji se u tome što *svi ljudski ustavi dobijaju hranu iz jednog jedinog, božanskog*; a *on doseže toliko daleko koliko samo želi, i dovoljan je za sve (ljudske ustave), i još preostaje*. I to je, tu, onda ključno!

Najpre: ljudska performativnost crpi svoju

snagu iz performativnosti Logosa. A ova *doseže toliko daleko koliko samo želi...* Ovde moramo imati u vidu da je Heraklitovo božansko, u *stvari* (= *logosu*), božansko bez Boga. Bez Boga jednog-jedinog i hirovitog. Performativnost/snaga logosa dosežući koliko želi, ipak, u svojim željama ne preteruje, budući da je *dovoljna za sve (ljudske ustave)*; ali, pri tom, to nije sve, jer u toj snazi ima nečeg što *preostaje*. Reč *preostaje* upravo ne sme da preostane!

Što se ljudske performativnosti tiče, očigledno, ona ne može da dosegne onoliko daleko koliko bi želela. Dok logos to može! Ljudske reči koje – kako bi rekao Ostin – imaju sposobnost da deluje, imaju, ipak, mnogo manju snagu od božanskih reči (ako takvih ima) koje (u ime Boga) nude ustav/zakon svemu postojećem.

A tako je, čini se, oduvek bilo! Božanske reči (odnosno: mistifikacija božanskih reči) uvek su bile snažnije od ljudskih reči. I mada je (božanski, logocentrički) svet jedan te *isti* za *sva bića*, sva bića se ne hrane podjednako njegovim otkrivenjem/apokalipsom. *Najbolji ljudi biraju sebi jedno umesto svega drugog: neprolaznu slavu, umesto svake smrtne stvari. Što se tiče*

puka, taj samo gleda da se naždere, baš kao stoka. Heraklit je često, poput Ničea, gomilu poredio sa stokom. S tim što je, neki put, i stoka (pa čak i zveri) bolja od ljudi.

Ipak, njegov pogled je uperen *gore*: ljudska performativnost (zakonodavna snaga) mora da nađe oslonac u božanskoj performativnosti (objavi, otkrivenju, apokalipsi i, što da ne – *filozofiji*). Tako onda otkrivenje/apokalipsa *logosa* (*kao žive vatre koja se merom pali i merom gasi*) jeste ono što ili daje ili oduzima snagu svakom ljudskom činu i ustavu/zakonu, pa ljudi moraju da računaju (ili: razumno kalkulišu) s tim što *najdalje doseže* i, zatim, da svoju snagu potraže i nađu u njemu... a ne da jedu previše, il' kao stoka.

Tu se odmah javlja problem: šta ako bismo jednog dana živeli u civilizaciji u kojoj se (kao, recimo, u Heraklitovom Efesu) upravo jede previše ili, još bolje, u kojoj jedan deo jede, a drugi gladuje? Šta ako bi ta kulinarska pomama, to (sebično i halapljivo) gastronomsko božanstvo, u jednoj takvoj (jelotronskej) civilizaciji, bilo ono što je upravo najpoželjnije, što *najdalje doseže*?

Briga o odgodi i nedostatku

Videli smo da ljudi promašuju performativnu snagu božanskog na dva načina. Najpre, tako što se njome nedovoljno hrane (kao, recimo, i stoka). Oni se, naime, slično stoci, svakodnevno s logosom sudaraju, a opet ga nekako promašuju. To se odlično vidi iz fragmenta u kome se tvrdi: *Sa onim sa čime su u stalnom i neprestanom opštenju, naime sa Istinom (logosa: M. B.) sa time se (ljudi: M. B.) razilaze, i ono sa čime se svaki dan sudaraju – čini im se tuđe.*

Ali ljudi promašuju performativnu snagu božanskog (= božanske Reči ili logosa kao Reči) na jedan izuzetno važan način. Jer, *Logos* ne samo što (1) *doseže koliko želi* i što je (2) *dovoljan za sve*, već – a to je najvažnije – što uvek još i (3) *preostaje*. Drugim rečima: performativna snaga logosa, dopirući koliko želi, ipak u svojim željama *ne preteruje*, budući da je *dovoljna za sve (ljudske ustave)*; ali, to ipak nije sve, jer u toj snazi (sili, možda nasilju?) *logosa* ima i nešto što *preostaje*, što se ne iscrpljuje u bilo kakvoj

univerzalnosti (= u onome što je dovoljno *za sve*). Ukratko, kakva god da je, univerzalnost nije dovoljna. Ljudska prava – da; ali, koja? Nisu li svekolika istorijska prava nedovoljna, jer nikada ne dopiru do sušte pravde?

To što uvek preostaje, ujedno je, dakle, ostatak ili nedostatak, pa je pobuna večita, nikada dovršena, a često i potisnuta stvar. Tako da ljudi u *logosu*, u onome logičnom, razumnom, smislenom, racionalnom ili umnom mogu da traže i nalaze snagu univerzalnog, samo što, pritom, oni u njemu tu snagu nikada neće naći do Kraja, niti iscrpeti... Pošto će uvek biti i onoga što *preostaje!* Ostatka, dopune, odgode ili nedostatka. Eto zašto se, po Heraklitu, ljudi, tražeći snagu u opštem za sve, nužno suočavaju s granicom, s drugim, s onim što fatalno – preostaje.

Tu se, sada, još jednom profiliše problem: kako objasniti činjenicu da *logos* nikad ne pokazuje svoje puno lice? Iako bi, s druge strane, trebalo da on bude *pristupačan svima*? Što bi trebalo da bude osnova za ravnopravno demokratsko odlučivanje svih kojima je razum dostupan. Ipak, faktički, ljudi pristupaju samo jednoj strani *logosa*. Ne znajući za drugu.

Recimo: vide živo, budno i mlado. A opet, po logosu, kaže Heraklit, *kao jedno te isto nalaze se u nama: živo i mrtvo, budno i usnulo, mlado i staro. Jer ovo drugo, preokrenuvši se, postaje ono prvo, i ono prvo, preokrenuvši se, ono drugo.* Izrazom *preokrenuvši se* M. Marković prevodi grčki particip *metapesonta*, koji, po njemu, "ne označava kvalitativnu promenu jedne stvari, nego samo činjenicu da sve stvari međusobno menjaju mesta, da postoji jedan nagli 'obrt, preokret' od jednog opozita ka drugom".

Naravno, svako biće učestvuje u zakonitosti (*logosu*) koja čini da se identitet (ili: ono jedno, jedno te isto) neke stvari preokreće iz tog jednog u nešto drugo. Ali, kada se jedna situacija preokreće, mi ne znamo šta se, zapravo, s nama dešava! U tom prekoretanju mi se 'sudaramo' s logosom, zbunjujemo se i idemo protiv njega.

Iako ljudi učestvuju u preokretima i zaokretima logosa, iako poseduju reči koje su u stanju da razumeju šta im se, zapravo, dešava, ukratko, iako je razumnost pristupačna svima, ipak, ljudi se rađe ponašaju kao oni koji spavaju ili koji su, čak, mrtvi... Svi Heraklitovi fragmenti koji ukazuju na složenost života u prirodi i

društvu, ukazuju, takođe, i na epistemološku nedoraslost ljudi za tu složenost.

Nemajući predstavu o preokretima u logici života, ljudi, najčešće, vide samo delove neke celine, ne i njen pojam (iako je on *pristupačan svima*). Ukratko, oni ne vide same stvari zajedno sa njihovim *drugim*. Ta nedoraslost ljudi da se služe celosnim razumom ne proizlazi, samo, iz složenosti života u kojem učestvuju. Naime, postoji tu još jedan, izuzetno važan momenat: čak i sam život je, u izvesnom smislu, nedorastao razumnosti (ili: logosu). A to se, ponajbolje, vidi iz Heraklitovih fragmenata koji govore o *opštem ratu*.

U priči o *opštem ratu*, o zavadi svega sa svačim i svakim, najvažniji je, smatra Mračni, nalog samog saznanja. On se iskazuje kroz volju-da-se-zna da je *rat opšti*. Dakle, fragment kaže da *valja znati*. Nažalost, to što apsolutno, bespogovorno *valja znati*, to se, u Stvari, nikad ne zna dovoljno. U strukturi rata je upisano da se nikad ne zna dovoljno da je rat opšti. Jer opštost rata izmiče samom ratu, svakom konkretnom ratu. Najviši oblik rata je rat sa smrću, i mi taj rat uvek gubimo. Ali, zbog te činjenice upravo se nikad

ništa ne zna dovoljno. Zbog nje, naprosto, nije moguće *apsolutno* znanje. Heraklitova tvrdnja da je put na gore jednak putu na dole važi i za sve obrte u životnim procesima. U stvari, mi svakog dana i svakog trenutka živimo male revolucije kojima ne znamo ni pravac ni smisao.

Postoje nebrojene opozicije/suprotnosti (u našem životu i govoru) u kojima se životni sadržaji stalno preokreću. Neki od tih preokreta su ireverzibilni. Možda je i čitav logos (ili: umni govor) moguće svesti na splet izvesnih opozicija/suprotnosti. To bi onda značilo da se mi sudaramo samo sa delovima i delićima tih procesa, ne i sa celinom. Što ne znači da nema velikih priča, već da su nam one nedostupne. U našim kako jezičkim i logičnim, tako i vrednosnim ili egzistencijalnim opozicijama postoje stalne napetosti ili tenzije, odnosno zavade (*eris*) ili ratovi (*polemos*). Preokretanje istog u drugo je u isti mah normalno i nasilno: ono je *ambiviolentno*!

Naravno, stalne napetosti, tenzije, trzavice i ratovi nisu ni malo povoljan ambijent za filozofiranje. U svetu opšteg polemosa filozofi su, nužno, retka pojava. Pa, budući da je nesklon

polemosu i polemici, filozof u poretku zakona/logosa zauzima mesto onog koji vodi brigu o (performativnoj, dakle, iskazivoj i rečima osvedočenoj) snazi logosa (= *božanskog* i, prema tome, *sveopšteg* zakona/ustava). Takođe, *filosof*, ukoliko je dostojan svoga imena, vodi brigu o onome što je u logosu, uporedivo sa ljudskom (performativnom, zakonodavnom) snagom, ali što, opet, *nije svodivo* na nju. On brine o državi u kojoj živi i o njegovom zakonu/logosu, ali, takođe, on u tom zakonu/logosu (šta god da to znači) uvek nalazi i ono *više*, što preostaje, što je *suvišak*. Odnosno: što nije podložno nikakvom *logocentričkom* zaključku. Što fatalno *nedostaje*.

U logosu uvek ima nečega što, iako je u načelu dostupno ljudstvu, ako ne i stoci, ipak ostaje večno nedostupno ili, jednostavno, ostaje večno u jednom ne-metafizičkom smislu: zov večnog-bez-večnosti!

Ljubitelj te sušte izmaknutosti, dakle *filosof*, i jeste *filozof* po tome što, ovako ili onako, vodi brigu o preokretanju, odgodi i nedostatku. Ljubav prema mudrosti (koja, naprosto, nikada nije *tu* i ne iscrpljuje se u bilo kom *tu*) uvek, nekako, odgađa prizemno/svetovno zadovoljenje

razumnosti i svedoči nam, zapravo, o tome da su razumno, logično, smisljeno i racionalno Stvari koje su, u krajnoj instanci, usredištene u svom drugom i drugosti, u odgodi i večitoj, skliskoj, nikada dovoljnoj nadopuni, a ne u vlastitoj istovetnosti sa sobom, ne u svom Identitetu.

Heraklit nam je pokazao da je njegov problem u isti mah i naš problem! On je, samo, prvi i, bez sumnje, veliki ljubitelj razumnosti, ne i njenog konačnog zadovoljenja. Njegova misao je suštinski, a ne slučajno – fragmentarna. Pokušavši da se optimalno *približi* onom razumnom, mračni Efešanin je, odmah, uvideo da je ljudima dostupno samo *približavanje*, ne i puno poistovećenje... I ne u dogmatizmu, fanatizmu ili ekskluzivnosti takvih »identiteta«.

Mudrost nam uvek već izmiče (sagoreva u živoj vatri?), kao što nam izmiču i logičnost, smislenost, racionalnost... Eto zašto danas filozof mora da zna da mu je umesto pune svetlosti, svetlosti bez ostataka, dopušten samo bljesak, okružen neizvesnošću i mrakom u kome, čim pokuša da u njega zakorači, i sam biva, poput Heraklita, osuđen da ga nazovu *mračnim*...

Sadržaj

I.

Heraklit iz efesa (monodrama ili multitekst)

II.

Neuspeh kao spas

Mnoga znanja ne vode mudrosti

Sve će to oganj suditi i osuditi

Unutrašnje progonstvo

Sveto prokletstvo

Post-heraklitosvsko doba rata

Ko je naš neprijatelj

Sablasno ništa

Logos pristupačan svima